

Demografski kontekst raspada SFR Jugoslavije

Andelko AKRAP

Ekonomski fakultet u Zagrebu

UDK 314.159(497.1)“198/199”

Izvorni znanstveni rad (primljeno 5. veljače 2008.)

Autor polazi od teze da su dugogodišnje prošle i buduće, predvidive, etnodemografske promjene u republikama i pokrajinama bivše SFR Jugoslavije jedan od važnih činitelja ratne agresije na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu (1991. — 1995.) i vojne okupacije Kosova. Tek ako se one povežu s političkim promjenama krajem 1980-ih — čije je bitno obilježje urušavanje jednostranačkog sustava — onda se shvaća njihova važnost u pokretanju ratne agresije. U sklopu toga u ovom su radu razmotrene etnodemografske promjene tijekom 20. st. u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, Vojvodini i na Kosovu. Autor drži da su one znanstvene, intelektualne i političke elite u SFR Jugoslaviji, koje su našle suglasje na srpskom velikodržavnom projektu — glavni čimbenik rata i ratnog raspada Jugoslavije.

Cilj je ovoga rada istražiti utjecaj etnodemografskih promjena na ratni raspad Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ) kao i etnodemografske promjene uvjetovane ratom. U okviru toga najveća je pozornost usmjerena na etnodemografska kretanja na prostorima koja su već dugo u središtu problematike srpskog velikodržavnog projekta. Tekuće i predvidive etnodemografske promjene treba povezati s političkim promjenama krajem 1980-ih, čije je bitno obilježje urušavanje jednostranačkog sustava u SFRJ. Od 1961., s malim kolebanjima, broj i udio Srba u Hrvatskoj počeo je opadati. Od 1961. Srbi u Bosni i Hercegovini (BiH) gube relativnu većinu, a nakon toga vrlo ubrzano opada njihov udjel u ukupnom stanovništvu. Suprotno tomu, vrlo ubrzano raste broj i, osobito ubrzano, udjel Bošnjaka (Muslimana) u etničkoj strukturi BiH-a. Zbog mlade dobne strukture, viših stopa fertiliteta i neznatnog iseljavanja prognoze su predviđale relativno brzo dostizanje natpolovične većine Bošnjaka u ukupnom stanovništvu BiH-a. Bez obzira na srpsku okupaciju pojedinih teritorija BiH-a, ostajanje Bošnjaka na tim prostorima predstavljalo je demografski utemeljenu mogućnost da će Bošnjaci, ako već nisu u većini, relativno brzo brojčano nadmašiti Srbe. U tom kontekstu može se pretpostaviti da je to razlog protjerivanja nesrpskog stanovništva s prostora koje su okupirali pobunjeni Srbi uz pomoć Srbije. Jer, kada je pojedina područja Hrvatske i BiH-a okupirala Jugoslavenska narodna armija (JNA) — iza koje je stajala Srbija uz pomoć pobunjenih hrvatskih i bosanskohercegovačkih Srba — postavlja se pitanje zbog čega je protjerano nesrpsko stanovništvo. Sve upućuje na to, da je to bio dio srpskog velikodržavnog projekta. Nije, dakle, bilo dovoljno osvojiti prostor već je trebalo protjerati nesrpsko stanovništvo, čime se uklonila mogućnost da bi na tom prostoru mogao brojčano do-

minirati drugi narod. I Hrvati i Srbi na takozvanom »srpskom etničkom prostoru« u Hrvatskoj, općenito, od kraja 1970-ih, imali su ukupno i prirodno smanjenje. Valja imati u vidu da pod pojmom »srpski etnički prostor« podrazumijevamo prostor koji suvremeni ideolozi srpskoga velikodržavnog projekta *percipiraju kao srpski*. Obuhvatom je taj teritorij dosta rastezljiv. Kako ćemo tijekom razmatranja pokazati, srpski znanstvenici kao razlog smanjivanja broja Srba u Hrvatskoj isticali su genocid nad Srbima tijekom Drugoga svjetskog rata, iseljavanje, prirodnu a još više prinudnu asimilaciju hrvatskih Srba u Hrvate kao i natprosječno izjašnjavanje Srba Jugoslavenima. Smanjivanje broja Srba na »srpskom etničkom prostoru« u Hrvatskoj i u BiH povezivano je sa situacijom na Kosovu. Iako je Kosovo bilo u sastavu Socijalističke Republike Srbije, brojčana dominacija i brzi demografski rast Albanaca ostali su nerješiv problem s pitanjem: kako zadržati Kosovo kada je etnodemografski izgubljeno? Uzaludno je pozivanje na povijesno pravo kada Albanci brojčano dominiraju! Demokratske promjene i višestranački sustav povezani s etnodemografskim procesima na prostoru SFRJ-a jedino su s centralističkim uređenjem države bili jamstvo da će se i u višestranačkom sustavu sav »srpski etnički prostor« nalaziti u jednoj državi. Zato je trebalo promijeniti političko ustrojstvo jer je zadržavanje istoga, sukladno Ustavu iz 1974., i osnivanje nacionalnih političkih stranaka pružalo sasvim realne izgleda za postupno sve veće osamostaljivanje, a u konačnici i razdruživanje republika.

U ovome radu, uz ostale, pozvat ćemo se na veći broj radova srpskih znanstvenika koje možemo podijeliti u dvije suprotstavljene skupine. Radovi prve skupine znanstvenika publicirani su u vremenu kada je Srbija već zaposjela dio hrvatskog državnog teritorija, a u tijeku je bilo zaposjedanje teritorija BiH. Glavni radovi prve skupine autora razmatraju oblikovanje nacija kroz dugu povijest na prostorima SFRJ-a i, tobože »znanstvenim« argumentima, daju pravo Srbima da zaposjednu ono što oni smatraju svojim teritorijem, bez obzira na republičke granice. Pri tome se za utvrđivanje »srpskog etničkog prostora« koriste različiti kriteriji ili, bolje rečeno, »kriteriji bez kriterija«. Radove je objavio Geografski odjel — Univerzitet u Beogradu: prvu knjigu g. 1992. te dvije g. 1993. Prva knjiga razmatra etnički sastav stanovništva BiH, druga etnički sastav stanovništva Srbije i Crne Gore i SFRJ a treća povijesni i demografski razvoj Srba u Hrvatskoj.¹ Budući iza knjige stoji znanstveno-obrazovna institucija, a autori su poznati srpski znanstvenici koji su djelovali/djeluju u velikom broju važnih znanstvenih institucija, to je važno vidjeti koji su im argumenti, ili kako oni obrazlažu ili nazivaju, ratnu agresiju Srbije i Crne Gore na Republiku Hrvatsku i BiH. Naravno, JNA, iza koje je stajala Srbija, i dio Srba u Hrvatskoj, tj. pobunjeni hrvatski Srbi, prema njima, nisu izvršili agresiju na Hrvatsku, već je 1991. Hrvatska povela rat protiv Jugoslavije da bi se »domogla 'povijesnih granica', tj. da dosegne do Drine.«²

¹ Vidi: Milena SPASOVSKI, Dragica ŽIVKOVIĆ, Milomir STEPIĆ: *Etnički sastav stanovništva Bosne i Hercegovine*, Univerzitet u Beogradu — Geografski fakultet, Edicija Etnički prostor Srba, Knjiga 2., Beograd, 1992.; *Etnički sastav Srbije i Crne Gore i Srbi u SFR Jugoslaviji* (ur. M. SPASOVSKI), Univerzitet u Beogradu — Geografski fakultet, Edicija Etnički prostor Srba, Knjiga 1., Beograd 1993.; *Srbi u Hrvatskoj: naseljavanje, broj i teritorijalni razmeštaj* (ur. Vujadin RUDIĆ), Univerzitet u Beogradu — Geografski fakultet, Edicija Etnički prostor Srba, Knjiga 3., Beograd 1993.

² Jovan ILLIĆ, »Broj i razmeštaj Srba na teritoriji avnojevske Hrvatske«, u: *Srbi u Hrvatskoj: naseljavanje, broj i teritorijalni razmeštaj*, 26.

Općenito, velika većina radova u spomenutim knjigama temelji se na Karadžićevom i Cvijićevom konceptu srpstva. Središnje mjesto ima analiza etnodemografskog razvoja Srba i drugih naroda i manjina na prostoru SFRJ. Uz geografе prezentirani su radovi arheologa, historičara, etnologa, statističara, kartografa i drugih. Velika većina radova podupire politiku tadašnje vlasti. Postavlja se pitanje zbog čega ističemo etnodemografsku problematiku. Valja imati u vidu da je cjelokupna srbijanska politička strategija uvelike počivala na demografskoj argumentaciji.³ Nešto poslije (1996.), izišla je, isto tako u Beogradu, knjiga koje su autori srpski znanstvenici koji kritički analiziraju društveno i političko stanje, metode i djelatnost glavnih aktera koji su bili prepreka mirnom rješenju političke krize.⁴ Ova, može se reći disidentska skupina, pokazuje odklon prema političkoj i intelektualnoj eliti koja je, izravno ili neizravno, svojim djelovanjem, najprije promišljeno i sustavno oblikovala političko ozračje za osvajanje a nakon toga i izravno podržavala ratnu agresiju na Hrvatsku i BiH i radikalna rješenja za Kosovo.

U okviru hrvatske znanosti od kraja 1980-ih, uz veći broj zbornika i knjiga, među njima ističem one koji povezuju demografske promjene s posezanjima za hrvatskim teritorijem. Među temeljitija suvremena istraživanja demografskih promjena u republikama i pokrajinama za trajanja dviju Jugoslavija svakako su dvije knjige Stanka Žuljića; u drugoj se ista problematika razmatra u širem kontekstu i u novoj situaciji.⁵ Na samom početku agresije na Hrvatsku objavljen je zbornik radova u kojem su razmotreni uzroci nepovoljnih demografskih promjena u Hrvatskoj, analiza strukture demografske razlike između Hrvata, Srba i Jugoslavena u Hrvatskoj i Jugoslaviji, etnički sastav dijelova Hrvatske gdje su Srbi većina stanovništva te tematski blok političkeogeografske naravi.⁶ Tijekom 1993. objavljen je tematski broj časopisa *Društvena istraživanja* »Rat protiv Hrvatske« gdje su, pored općeg okvira srpske agresije na Hrvatsku 1991., uzroci razmotreni s povijesnog, geopolitičkog, demografskog i sociološkog aspekta. Razmotrene su i posljedice ratne agresije kao i analiza vukovarskog otpora srpskoj agresiji.⁷ Stjepan Šterc i Nenad Pokos, u spomenutom časopisu, istražuju demografske uzroke rata protiv Hrvatske.⁸ Iste godine (1993.) objavljena je knjiga Alice Wertheimer-Baletić koja interdisciplinarno razmatra razvoj stanovništva Vukovara i vukovarskog kraja.⁹

Isto tako, u okviru hrvatske znanosti, uz brojne radove koji istražuju pojedine aspekte, objavljene su i tri knjige koje sustavnije i sveobuhvatnije razmatraju povijesnu

³ Mladen KLEMENČIĆ, »Kroatizacija Hrvatske«, *Hrvatska revija*, Zagreb, III/2003., br. 1, 44-52.

⁴ *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju* (prir. Nebojša POPOV), Republika, Beograd, 1996.

⁵ Stanko ŽULJIĆ, Narodnosna struktura Jugoslavije i tokovi promjena, Ekonomski institut — Zagreb, Zagreb, 1989.; ISTI, Srpski etnos i velikosrpstvo, AGM, Zagreb, 1997.

⁶ Političko-geografska i demografska pitanja Hrvatske (ur. Ivan CRKVENČIĆ), Savez geografskih društava Hrvatske, Zagreb, 1991.

⁷ *Rat protiv Hrvatske* (ur. Vlado ŠAKIĆ), u: *Društvena istraživanja*, Zagreb, 2(2-3), 1993., 215-531.

⁸ Stjepan ŠTERC i Nenad POKOS, »Demografski uzroci i posljedice rata protiv Hrvatske«, *Društvena istraživanja*, 2(2-3), 1993., 305-333.

⁹ Alica WERTHEIMER-BALETIĆ, Stanovništvo Vukovara i vukovarskoga kraja, Globus, Zagreb, 1993.

uvjetovanost nastanka i razvoja te različite oblike provođenja velikosrpske ideje od prve polovice 19. stoljeća do danas. Prva je objavljena 1991. godine, na samom početku ratne agresije na Republiku Hrvatsku.¹⁰ Preostale dvije objavljene su 2007. godine.¹¹ Treba napomenuti da Dragutin Pavličević zadire duboko u povijest i istražuje genezu nastanka i odnos Hrvata prema Istočnom pitanju do početka 20. stoljeća. Naravno, uvijek se može postaviti pitanje umješnosti odabira literature kao i vjerodostojnosti njihove interpretacije. Tu je zamku, uz sav oprez, teško u potpunosti izbjeći. Postoji opasnost od prenošenja i reinterpetacije, osobito u nedostatku činjenica, emotivno obojenih stavova, no to će dijelom biti otklonjeno korištenjem statističkih vrela, kao i iznošenjem argumentiranih činjenica i suprotstavljenih stavova. U određenim povijesnim razdobljima mnogi su, veliki i mali, narodi vodili ratove za prostornu ekspanziju.¹² Pišući o ovoj temi nemoguće je izbjeći nelagodu imajući u vidu, neovisno o etničkoj pripadnosti, ogromne ljudske žrtve te osobne i kolektivne traume koje je nanio zadnji rat (1991.—1995.) na prostoru Hrvatske i BiH te različiti oblici intervencija na Kosovu. U svemu tome ovim radom se ne želi produbiti nepovjerenje među Hrvatima, Srbima, Bošnjacima, Albancima..., već naprotiv.

Ideologija prostorne ekspanzije

Uvodno ćemo posegnuti u povijest, bez pretenzija za cjelovitom slikom nastanka, razvoja i provođenja velikosrpske ideje; dat ćemo tek neke fragmente koji pridonose razjašnjenju uvjeta nastanka i kontinuiteta djelovanja. Samo navođenje etnodiferencijacijskih procesa na prostoru bivše Jugoslavije, bez barem sažete povijesne retrospektive nastanka srpskoga velikodržavnog projekta i suvremenih političkih događanja, ne može mnogo objasniti. Prvo je bitno prikazati povijesne okolnosti u kojima nastaje velikosrpski teritorijalni ekspanzionizam te implikacije na pojedinim područjima bivše Jugoslavije još i prije združivanja u zajedničku državu nakon Prvog svjetskog rata.

Osmanlije su na osvojenim područjima mnoge civilne ovlasti prenosile na vjerske poglavare. Tako sve pravoslavne vjernike predstavlja Srpska pravoslavna crkva,¹³ pa nastaje proces poistovjećivanja pravoslavlja i srpstva. »Ukratko, otomanski je suverenitet imao paradoksalan učinak time što je opskrbio Srbe krupnim sredstvom nacionalne ekspanzije.«¹⁴ Srpski velikodržavni projekt nastaje u uvjetima postupnog širenja granica Kneževine Srbije. Oslobođeni krajevi privlače novo stanovništvo s područja koja su još pod osmanskom vlašću, pretežno srpskog, ali i makedonskog, vlašskog, rumunjskog, cincarskog porijekla a pravoslavne vjere, što ovom toku daje

¹⁰ *Izvori velikosrpske agresije* (prir. Bože ČOVIĆ), August Cesarec — Školska knjiga, Zagreb, 1991.

¹¹ Ljubomir ANTIĆ, *Velikosrpski nacionalni programi. Ishodišta i posljedice*, Golden marketing-Tehnička knjiga i Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2007.; Dragutin PAVLIČEVIĆ, *Hrvati i istočno pitanje*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, 2007.

¹² Među posljednjima su narodi koji su kasnili s osnutkom nacionalnih država, između ostalih, Poljaci, Litavci, Bugari, Albanci, Hrvati, Grci... (Lj. ANTIĆ, *Velikosrpski nacionalni programi*, 9.)

¹³ O tome opširnije: L. V. SÜDLAND [Ivo PILAR], *Južnoslavensko pitanje. Prikaz cjelokupnog pitanja*, Varaždin, 1990.; László HADROVICS, *Srpski narod i njegova crkva pod turskom vlašću*, Nakladni zavod Globus, Zagreb, 2000.

¹⁴ Ivo BANAC, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji — porijeklo, povijest, politika*, Globus, Zagreb, 1987., 71.

nesumnjivo etno-političko obilježje.¹⁵ Počevši od ustanka 1804. i 1805. Kneževina Srbija se širi osmanskim povlačenjem, a vrhunce širenja dostiže balkanskim ratovima 1912.—1913., u kojima osvaja dijelove Sandžaka, Kosova i Makedonije. Na Kosovu, Metohiji i u zapadnoj Makedoniji muslimani su bili ponajviše Albanci. Sve ono što se zbivalo tijekom tog »oslobađanja« stvorilo je nepovjerenje između Albanaca i Srba, koje se tijekom vremena samo produbljivalo.¹⁶ Kneževina Srbija, s velikim demografskim gubitcima i rijetkom naseljenošću te planom za pomicanje granica prema jugu na prostore pod otomanskom vlašću, posebnim je zakonskim mjerama poticala doseljavanje.¹⁷ Naseljavanje pak Srbije u 18. i 19. stoljeću znatnim su dijelom izveli crnogorski i hercegovački imigranti.¹⁸ Demografska analiza pokazuje da se porast stanovništva Centralne Srbije ne može objasniti samo prirodnim kretanjem već znatnim useljavanjem.¹⁹ Može se pretpostaviti da je i intenzivan porast stanovništva Srbije u 19. stoljeću davao zanos i poticaj programskom oblikovanju velikosrpske ideologije. Prvi ideolog velikosrpsstva bio je Vuk Stefanović Karadžić (1787.—1864.), koji je tvrdio da su na ovim prostorima svi oni koji govore štokavski — Srbi. Po Vuku su pripadnici »svih triju vjerezakona« (tj. pravoslavci, katolici i muslimani) bili Srbi, dakle i veliki dio Hrvata, tj. štokavaca, a i muslimani su Srbi. On je u svojem spisu pod naslovom *Srbi svi i svuda* — sve štokavce proglasio Srbima.²⁰ Karadžićevo »jezično« srpstvo nije bilo utemeljeno na nekoj njegovoj novoj teoriji, nego je u tome slijedio pogrešna učenja prvih slavističkih učenjaka, počevši od njemačkog historičara Augusta L. Shlözera (1735.—1809.).²¹ Tako je, dakle, Vuk Stefanović Karadžić, polazeći od pogrešnog učenja, oblikovao srpsku nacionalnu ideologiju koja će neprekinuto biti nositeljem političkih ali i, nažalost, ratnih sukoba. Na Vukovo jezično nadovezuje se političko velikosrpsstvo. Prvi projekt o stvaranju »Velike Srbije« nastao

¹⁵ Ruža PETROVIĆ, *Migracije u Jugoslaviji i etnički aspekt*, Istraživačko izdavački centar SSO Srbije, Beograd, 1987., 10.

¹⁶ Kako je teklo »zauzimanje« Kosova citirat ćemo tadašnja izvješća europskih novina, izuzimajući austrijske i talijanske za koje se može pretpostaviti pristranost: »Daily Cronicle« javlja 12. studenog 1912. da je blizu Skoplja poklano 2000, a blizu Prizrena 5000 Albanaca. Više je sela popaljeno, a stanovnici pobijeni. Čini se da je to u vezi s akcijom skupljanja oružja od stanovništva«. Dopisnik danskog časopisa *Reight* javlja »[...] ubijeno je između Kumanova i Skoplja 3000, a kod Prištine 5000 Albanaca. Albanska su sela opkoljavana i paljena, stanovnici su istjerivani iz kuća i zatim kao štakori pobijeni«. *Daily Telegraph* piše da su »trupe generala Jankovića 'nadmašile sve užase svjetske povijesti' ubijajući starce, žene i djecu pa čak i dojenčad. Dopisnik nastavlja: 'Srpski oficiri u svojoj opijenosti pobjedom izbacili su parolu da je najdjelotvorniji način da se Albanija pacificira — potpuno istrebljenje Albanaca«. »U Skoplju su ispod glavnog mosta Vardarom plutala trupla Albanaca — bez glava« piše Lav Trocki kao dopisnik lista *Kijevskaja misl*. (citati preuzeti iz: Branko HORVAT, *Kosovsko pitanje*, Globus, Zagreb, 1988., 34-36.)

¹⁷ Zakon o naseljavanju iz 1865. određuje velike povlastice za doseljenike besplatno dobivanje zemlje, kuće, stoke i određene količine hrane, zatim oslobađanje od poreza i vojne obveze za određeno vrijeme. To je pridonijelo velikom broju doseljenika, što je uvjetovalo neka ograničenja za njihov priljev. (Milisav LUTOVAC, *Migracije i kolonizacije u Jugoslaviji u prošlosti i sadašnjosti*, Beograd, 1958. — preneseno iz: R. PETROVIĆ, *Migracije u Jugoslaviji*, 10.)

¹⁸ I. BANAC, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, 53.

¹⁹ Jakov GELO, *Demografske promjene u Hrvatskoj u razdoblju od 1780. do 1981. godine*, Globus, Zagreb, 1987., 242-259.

²⁰ Ivo PERIĆ, »Težnja Hrvata da budu svoji na svome u 19. i 20. stoljeću«, *Vjesnik HAZU*, Zagreb, br. 1-3., 1993.

²¹ I. BANAC, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, 85.

je kao tajni dokument srbijanske vlade o proširenju Kneževine Srbije, a napisao ga je Ilija Garašanin 1844. pod naslovom *Načertanije*.²² U iščekivanju raspada Osman-skog Carstva, Garašanin razrađuje politiku širenja srpske države na račun svih susje-da: Bugara, Makedonaca, Albanaca, Crnogoraca, Bošnjaka, Mađara i Hrvata. Projekt razrađuje različite oblike imperijalističke politike prema susjednim zemljama, ovisno o situaciji (vjerska, obrazovna, propagandna i obavještajna djelatnost). To je projekt prostornog širenja, te pomno razrađenih metoda asimilacije susjednih naroda (pri-mjenom lukavstva i agresivnosti).²³ Među istaknutije promicatelje velikosrpske ideje spada utemeljitelj suvremene geografske znanosti u Srbiji Jovan Cvijić (1856.—1927.). Neosporni znanstveni autoritet na području geografije upustio se i u područje antropogeografskih istraživanja »gdje je maksima znanstvene istine nedvojbeno i namjerno ustupila mjesto potrebama aktualne politike«. ²⁴ Od cjelokupnog djela J. Cvi-jića stvoren je takav kult u minulim desetljećima da su bili neupitni i oni njegovi ra-dovi u kojima je taj znanstvenik bio u službi neetičke, osvajačke politike usmjerene protiv samobitnosti i prava na samostalni opstanak susjednih naroda.²⁵ Cvijićeva an-tropogeografija Balkana faktično je podupirala i argumentirala velikosrpske preten-zije Kraljevine Srbije prema svim susjednim zemljama: zastupao je tezu da srpskom etničkom prostoru pripadaju i oni prostori iz kojih se srpsko stanovništvo pretežno ili potpuno iselilo, a i svi oni dokle god su iole brojnije migracije Srba.²⁶ Tijekom razmatranja etnodemografskih promjena na prostoru prve, kraljevske, i druge, soci-jalističke Jugoslavije, istaknut ćemo bitne činitelje koji su utjecali na etničku struktu-ru republika i pokrajina. Središnje mjesto ima analiza etnodemografskih procesa u republikama i pokrajinama koje držimo presudnim za početak ratnog raspada SFR Jugoslavije. Stoga će izostati analiza tih procesa u Crnoj Gori, Makedoniji i Sloveniji.

Mobilizacija na »ugroženosti«

Srpski znanstvenici koji su podržavali srpski velikodržavni projekt u 1980-im ističu nekoliko ključnih odluka/procesa u 20. st. kojima su dugoročno »drastično ugroženi sveukupni potencijali srpskog naroda na jugoslovenskom prostoru.«²⁷ kao narodi su priznati Crnogorci, Makedonci i Muslimani (kažu: djelo komunističke politike),²⁸ iz-

²² Vidi: Ilija GARAŠANIN, »Načertanije (Program spoljašne i nacionalne politike na koncu 1844 godine)«, u: *Izvori velikosrpske agresije*, 65-77.

²³ Vidi: Mirko VALENTIĆ, »Prva programska formulacija velikosrpske ideje«, u: *Izvori velikosrpske agresije*, 41-64.

²⁴ S. ŽULJIĆ, »Kritički osvrt na neke zaključke i poruke J. Cvijića u njegovim antropogeografskim istraživanjima«, u: *Izvori velikosrpske agresije*, 328.

²⁵ Isto.

²⁶ Isto, 329.

²⁷ Vidi: M. SPASOVSKI, Saša KICOŠEV, D. ŽIVKOVIĆ, »Broj i teritorijalni razmještaj Srba i Crnogoraca u Socijalističkoj Republici Jugoslaviji posle Drugog svetskog rata«, u: *Etnički sastav Srbije i Crne Gore i Srbi u SFR Jugoslaviji*, 285-324.

²⁸ Centralni komitet Saveza komunista Bosne i Hercegovine na sjednici održanoj 17. svibnja 1968. odlučio se za naziv Muslimani u nacionalnom smislu i svečano proglasio tu odluku na V. kongresu Saveza komunističke BiH od 9. do 11. siječnja 1969. godine. (Atif PURIVATRA, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana. /Rasprave i članci*, Sarajevo, 1972., 30.)

jašnjavanje Jugoslavenima (rezultat ne samo mješovitih brakova već i internaciona-lističke komunističke politike), Prvi i Drugi svjetski rat i najnoviji 1991.—1993., utje-caj hrvatskoga nacionalističkog pokreta tzv. »Maspoka« na nacionalno opredjeljivanje u Hrvatskoj u popisu stanovništva 1971., utjecaj nacionalističkih pokreta Albanaca na Kosovu i Metohiji na rezultate popisa stanovništva 1981. itd. Veliku većinu Jugo-slavena u Hrvatskoj i BiH smatraju etničkim Srbima. Razlog je tome, drže oni, što su Srbi u posljednja dva stoljeća razvijali ideju jugoslovenstva i »stvarali Jugoslaviju iz potrebe za objedinjavanjem srpskih zemalja i rascepkanog srpskog etničkog pro-stora.«²⁹ Budući je u obje Jugoslavije nametnuta hipoteza o hegemoniji srpskog nara-da³⁰ nad drugim jugoslovenskim narodima to je, prema njima, stvarana klima za na-puštanje srpskog etničkog identiteta i izjašnjavanje Jugoslavenima ili drugim nacio-nalno neopredijeljenim oblicima (regionalna pripadnost, nepoznata nacionalna pri-padnost).³¹ Nije to sve, drže M. Spasovski i sur., jer se jedan dio Srba počeo tijekom vremena izjašnjavati Crnogorcima. Između 1971. i 1981. u Crnoj Gori opada broj Sr-ba, što se može dovoditi u vezu s etatističkim snaženjem jugoslovenskih republika nakon donošenja Ustava iz 1974., pa se većina etničkih konvertita ponovno odlučuje da bude »državotvorni narod« — Crnogorci.³² Prema njima je Komunistička partija Ju-goslavije svojim odlukama ugrožavala demografske potencijale srpskog naroda. Ra-dikalna homogenizacija srpskog naroda u 1980-im provodila se oko triju »problema« koje je trebalo riješiti: Srbija je prema Ustavu iz 1974. neravnopravna s drugim re-publikama, srpski je narod ekonomski i biološki ugrožen gotovo na svim područji-ma u Jugoslaviji i stvorena je antisrpska koalicija.³³ Kao nosioci antisrpske koalicije imenovane su Slovenija i Hrvatska, ali su u nju uključene i ostale republike i pokra-jine. Smrću Josipa Broza Tita (svibanj 1980.) nagomilani gospodarski i politički pro-blemi SFRJ sve više izlaze na vidjelo. Neki potezi vlasti i kasnija svjedočenja govore o strahu od mogućih društvenih potresa.³⁴ Gospodarski problemi bili su sve očitiji tako da ih se nije moglo negirati ali je negirano postojanje političke krize; no, od 1983. partijske vođe više je nisu mogli negirati.³⁵ Kriza je poprimila takve razmjere da se prišlo strogoj štednji nafte, električne energije ali i nekih osnovnih prehran-benih i higijenskih potrepština. Teško je predočiti na što su se sve svodile mjere štednje. Sve je upućivalo na nastupajuću duboku političku krizu. Jugoslavija je bila razapeta između nekoliko scenarija: *status quo*, centralizacija, asimetrična federacija

²⁹ M. SPASOVSKI, S. KICOŠEV, D. ŽIVKOVIĆ, »Broj i teritorijalni razmještaj Srba i Crnogoraca u Socijalis-tičkoj Republici Jugoslaviji posle Drugog svetskog rata«, 307.

³⁰ Ljubomir Tadić ističe da su Kominterna i Komunistička partija Jugoslavije do Drugoga svjetskog rata proglasili cijelu srpsku naciju za ugnjetavačku. To se naročito nastavilo od 1970-ih. (Ij. TADIĆ, »Napome-ne o jugoslovenskom modelu nacionalnog socijalizma«, *Pogledi*, Split, 2/1988., 484.)

³¹ M. SPASOVSKI, S. KICOŠEV, D. ŽIVKOVIĆ, »Broj i teritorijalni razmještaj Srba i Crnogoraca u Socijalis-tičkoj Republici Jugoslaviji posle Drugog svetskog rata«, 307.

³² Isto, 293.

³³ Vidi: Olivera MILOSAVLJEVIĆ, »Zloupotreba autoriteta nauke«, u: *Srpska strana rata*, 305-338.

³⁴ Vidi: Zdenko RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991. Od zajedništva do razlaza*, Školska knjiga, Zagreb, 2006., 579-598.

³⁵ Isto, 580.

ili konfederacija.³⁶ U proljeće 1981. izbili su nemiri na Kosovu u kojima se zahtijevalo da Kosovo dobije status Republike. Srbija, uz pomoć ostalih jugoslavenskih republika, nemire guši brutalnom intervencijom milicije i JNA. Stanje na Kosovu se ne smiruje. Od 1981. godine srbijansko rukovodstvo nastoji smanjiti ovlasti pokrajinske vlasti na Kosovu. Tek s promjenama u srbijanskom rukovodstvu 1986. partijskim pučevima i policijskim nasiljem na masovnim skupovima, nazvanim »antibirokratska revolucija«, smijenjena su partijska vodstva Vojvodine i Crne Gore.³⁷

Sve je, dakle, počelo s Kosovom. Namjera je bila potpuno preurediti Jugoslaviju a Kosovo je bilo najpogodnije za okupljanje na »nacionalnom planu«. Problem Kosova osobito je bolan za srpsku nacionalnu svijest.³⁸ Stoga su zbivanja na Kosovu bila potencijalno najučinkovitiji scenarij za aktualizacija objedinjavanja »srpskog etničkog prostora«, bez obzira na međurepubličke granice: Kosovo kao »kolijevka« srpske srednjovjekovne kulture i simbol nacionalne svijesti, državnosti, povijesti i mitologije.³⁹ Albanske demonstracije 1981. na Kosovu postale su neposredan povod za postupno izrastanje svesrpskog nacionalno-državnog pokreta.⁴⁰ Ni represije nad albanskim pobunjenicima, vojna okupacija Kosova, ni stotine Albanaca u zatvorima nisu mijenjali ocjenu da je srpskom narodu na Kosovu sve teže. Krajnji je cilj bio uspostaviti srpsku dominaciju na Kosovu, a to je podrazumijevalo dugoročnu uporabu sile.⁴¹ To se uklapa u tezu da Srbi trebaju dominirati i na prostorima s kojih su iseljavali i stoga ostali u manjini. Od sredine 1980-ih radikalizira se gospodarska i politička kriza, što je oblikovalo pogodne uvjete za aktualizaciju velikosrpskog projekta. Za provedbu projekta trebalo je homogenizirati srpski narod. Memorandum Srpske akademije nauka i umetnosti (SANU) nudio je izlaz iz krize koji se mogao ostvariti jedino ratom. Memorandum SANU tražio je potpunu nacionalnu i kulturnu cjelovitost srpskog naroda, bez obzira na republike i pokrajine u kojima živi.⁴² Javnosti je poznat proces politizacije aktivnosti SANU tek od 1986. kada je objavljen Memorandum. Realno je pretpostaviti da je taj proces počeo znatno prije.⁴³ Memorandum SANU prvi put je objavljen u najtiražnijem srpskom dnevnom listu *Večernje novosti* (24. i 25. rujna 1986.).⁴⁴ Posebnu težinu ovom dokumentu daje činjenica da je došao iz najviše intelektualne institucije u Srbiji. Memorandum u uvodu nosi poruku o nužnosti »temeljnih promjena u privrednom i političkom sistemu Jugoslavije«, ali je bilo posve razvidno da ostvarenje memorandumskog programa zadire u same temelje Ju-

³⁶ Isto, 581.

³⁷ Nikica BARIĆ, *Srpska pobuna u Hrvatskoj 1990.-1995.*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, 2005., 29.

³⁸ Miroslav BRANDT, »Antimemorandum«, u: *Izvori velikosrpske agresije*, 245.

³⁹ Vesna PEŠIĆ, »Rat za nacionalne države«, u: *Srpska strana rata*, 33.

⁴⁰ Isto, 29, 30.

⁴¹ Isto, 35.

⁴² Z. RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945. — 1991.*, 585.

⁴³ O. MILOSAVLJEVIĆ, »Zloupotreba autoriteta nauke«, 305.

⁴⁴ »Memorandum SANU« (grupa akademika Srpske akademije nauka i umetnosti o aktualnim društvenim pitanjima u našoj zemlji), *Naše teme*, Zagreb, 1989., br. 1-2, 128-163.

goslavije i da ga je mirnim putem nemoguće ostvariti. To je oblikovalo uvjete za ubrzano širenje specifičnog oblika nacionalizma i u drugim republikama. U tim uvjetima možemo prihvatiti pojmovno određenje ili sadržaj nacionalizma u drugoj polovici 1980-ih na prostoru SFRJ. S motrišta ondašnjeg položaja republika i pokrajina, »svaki zahtjev za promjenama koji ne uvažava sve federalne jedinice u Jugoslaviji jest nacionalizam, jer je svaka promjena ujedno bitna strukturalna promjena odnosa između republika i pokrajina.«⁴⁵ Stajališta iznesena u Memorandumu bili su radikalna. Citirat ćemo tadašnjeg predsjednika Predsjedništva SR Srbije Ivana Stambolića: »Prema tzv. Memorandumu, srpskom narodu ne preostaje ništa drugo nego da 'ustaje na noge' zato što ga tobože mrze braća, što je tobože uklet da bude gubitnik, što mu je rukovodstvo kompromisno. Proističe da je Jugoslavija njegova Golgota i na Kosovu i u Vojvodini i u Hrvatskoj, Bosni, svuda. [...] Ukratko tzv. Memorandum bi se mirne savesti i mnogo tačnije mogao nasloviti 'in memoriam' za Jugoslaviju, za Srbiju, za socijalizam, samoupravljanje, ravnopravnost, bratstvo i jedinstvo [...]. Najkraće rečeno, sama pozicija sa koje se pristupilo izradi tzv. Memoranduma obezvređuje njegovu celinu, jer Srbiju ne vidi u Jugoslaviji, a Jugoslaviju ne vidi od šovinistički zamišljene Srbije.«⁴⁶ Vjerujemo svjesno, I. Stambolić Memorandum pripisuje »nekolicini akademika« koji otvaraju »svoj front nacionalističke borbe za vlast.«⁴⁷ Istina, pojedinci u Akademiji imali su i drugačija mišljenja od onoga koji se iskazivalo kao službeni stav SANU. No, mali je broj akademika imao kritički stav prema aktivnosti Akademije oko izrade Memoranduma.⁴⁸ Svi događaji koji su uslijedili upućuju na zaključak: Osmo je sjednica Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije (23.—25. rujna 1987.) bio sudbonosni uvod u ratni raspad SFRJ. Smjenama u političkim strukturama srpski se narod planski politizira i uvjerava da je obespravljen, poziva na oružje, nastaju smjene u političkim i partijskim vrhovima Srbije, Kosova, Vojvodine i Crne Gore, uz intenzivne pripreme JNA. Borba za vlast odvijala se »diferencijacijom« (čistkom) kadrova, kontrolom nad najvažnijim medijima i obračunom s opozicijom.⁴⁹ Velikosrpski nacionalizam dobio je legitimaciju dominantne ideološke opcije.⁵⁰ Ideja »Svi Srbi u jednoj državi« ujedinila je srpsku ljevicu, desnicu i centar.⁵¹ U vrlo kratkom vremenu preuzeta je potpuna kontrola nad najutjecajnijim, dnevnim i tjednim, tiskovinama i elektronskim medijima. Čitava 1988. godina ostat će upamćena po »događanjima naroda« i »mitinzima istine«. Masovne i ratoborne političke skupove su, pod krinkom spontanog otpora srpskog naroda protiv »nepravde i ugroženosti« u postojećoj Jugoslaviji, organizirale političke strukture preko obavještajnih zajednica. Da bi sve to doprlo do najširih slojeva, posebnu su ulogu imali elektronski mediji.⁵² Obilježavanje

⁴⁵ Zvonko LEROTIĆ, »Fenomenologija krize identiteta i nacionalizam«, *Pogledi*, 2/1988., 157.

⁴⁶ Dragutin LALOVIĆ, »Upotreba Jugoslavije. Je li 'Memorandum SANU' 'in memoriam' Jugoslaviji i Srbiji?«, *Naše teme*, 1989, br. 1-2, 119-127.

⁴⁷ Isto, 120.

⁴⁸ O. MILOSAVLJEVIĆ, »Zloupotreba autoriteta nauke«, 306.

⁴⁹ V. PEŠIĆ, »Rat za nacionalne države«, 42.

⁵⁰ Aleksandar NENADOVIĆ, »Politika' u nacionalističkoj struji«, u: *Srpska strana rata*, 585.

⁵¹ Dubravka STOJANOVIĆ, »Traumatični krug srpske opozicije«, u: *Srpska strana rata*, 530.

600 godina Kosovske bitke 1989. najviše je pridonijelo »nacionalnom buđenju«. ⁵³ Analiza tekstova revijalnog tiska u Srbiji objavljenih od rujna 1987. do rujna 1988. pokazuje da se stalno inzistiralo na pisanju o Srbima kao žrtvama, njihovim patnjama i ugroženosti. ⁵⁴ U procesu homogenizacije Srpska pravoslavna crkva (SPC) imala je istaknuto mjesto: prema njoj je jedino i konačno rješenje nacionalnog pitanja ujedinjenje cijelog srpskog naroda. ⁵⁵ Stoga nije čudno da u krugovima SPC-a promjenu Ustava Srbije, kojim su matici ponovno priključene pokrajine, proslavu šestogodišnjice bitke na Kosovu, kao i ponovljenu proslavu u manastiru Krki označavaju kao »najznačajnije događaje u novijoj historiji srpskog naroda«. ⁵⁶ Novo vodstvo Saveza komunista Srbije (1986.) u početku je tražilo »obnovu« Jugoslavije na osnovi vlasti komunističke partije, ali je to brzo prerاسlo u pokret za stvaranje velike Srbije. Taj pokret je, iz dana u dan, pojačavao nacionalne konflikte i gurao krizu ka ubrzanom raspadu Jugoslavije i ratu za stvaranje srpske države. ⁵⁷ Politika novog vodstva u Srbiji praktično je značila odbacivanje demokratskog dogovora o tome što Jugoslavije može biti, tj. kako se može transformirati ili kako se na miran način razdružiti. ⁵⁸ Traženjem snažne jugoslavenske federacije mislilo se na veliku Srbiju. ⁵⁹ Dokumenti, stavovi i priopćenja iz SANU-a kao i javni istupi njezinih članova imali su veliki utjecaj na oblikovanje javnog mnijenja među srpskim narodom. Ta je institucija rasprostranila uvjerenje da se kriza jugoslavenskog društva može riješiti radikalnim mjerama. Između SANU i službene politike postojalo je suglasje. Što je tražio SANU i druge znanstvene i kulturne institucije, to je tražila i službena politička vlast. ⁶⁰ Nikakve reakcije SANU-a nije bilo niti kada su trajala ubijanja i razaranja diljem Hrvatske. ⁶¹ Nakon okupacije dijela Hrvatske aktivnosti SANU-a su usmjerene na BiH. SANU je aktivan na Kongresu srpskih intelektualaca, održanom 28.—29. ožujka 1992. u Sarajevu,

⁵² «[...] po nužnosti praćenja onoga što se događa, programi RTB [Radiotelevizije Beograd — op. a.] su postali sredstvo kojim su razne militantne ratoborne, nacionalističke poruke stizale do najširih slojeva naroda. 'Hoćemo oružje', 'Svi smo Srbi', 'Smrt Vlasiju', neretko se čulo sa skupova populizma. Činjenica da se ovakvim porukama niko od predstavnika zvanične politike ne suprostavlja, a da se čuju i vide sa zvaničnih programa državne televizije delovala je sama po sebi». (Rade VELJANOVIĆ, »Zaokret elektronskih medija«, u: *Srpska strana rata*, 616.)

⁵³ *Isto*, 618.

⁵⁴ Zoran M. MARKOVIĆ, »Nacija — žrtva i osveta«, u: *Srpska strana rata*, 638.

⁵⁵ Radmila RADIĆ, »Crkva i 'srpsko pitanje'«, u: *Srpska strana rata*, 304.

⁵⁶ *Isto*, 281.

⁵⁷ V. PEŠIĆ, »Rat za nacionalne države«, 28-29.

⁵⁸ *Isto*, 29.

⁵⁹ »Izvor resantimana je frustracija zbog izgubljene države, koja se prevazilazila utopijom o velikoj srpskoj državi koja će ostvariti san (jednom već žrtvovan za Jugoslaviju) o zajedničkom životu svih Srba u jednoj državi. Otuda i kontradiktorne zamisli o srpskoj državi — snažna jugoslavenska federacija (javno) i velika Srbija (tajno). Ovakva 'kombinacija' je sama po sebi razarala mogućnost Jugoslavije, ali se njena razornost nije primjećivala (kao 'crna mrlja', tj. tačka u vidokrugu koja se ne zapaža), nego samo povratna reakcija drugih koja je potvrđivala 'njihovu mržnju'«. (V. PEŠIĆ, »Rat za nacionalne države«, 41.)

⁶⁰ O. MILOSAVLJEVIĆ, »Zloupotreba autoriteta nauke«, 333.

⁶¹ Tek 15. listopada, kao reakcija na pismo Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, oglašava se SANU saopćenjem o ugroženosti spomenika kulture. (O. MILOSAVLJEVIĆ, »Zloupotreba autoriteta nauke«, 328.)

pod nazivom »Jugoslavenska kriza i srpsko pitanje«. Prema *Politici*, najutjecajnijem srpskom političkom dnevniku, na Kongresu je sudjelovalo 500 »najuglednijih srpskih intelektualaca«. Kongresu je poslao pismo akademik Dobrica Ćosić u kojem predlaže da se Srbi, Muslimani i Hrvati razdjele i razgraniče. ⁶² Prisjetimo se, tada je neizravno Srbija kontrolirala oko četvrtine Hrvatske, a nudila se, dakle, dioba BiH. Za rješavanje jugoslavenske krize nudila se i opcija preseljavanja i razmjene stanovništva. ⁶³ I književnici su isticali ugroženost srpskog naroda. Tako je u svibnju 1987. održan ciklus književnih večeri »O Kosovu — za Kosovo« kao »izraz podrške književnika Srbije naporima za rješavanje najkrupnijeg problema Jugoslavije — problema Kosova«. ⁶⁴

Mediji su bili vrlo važni, trebalo je prenijeti poruke s mitingaških pohoda. Elektronski i pisani mediji sustavno su provodili politizaciju i homogenizaciju javnog mnijenja. Da to ne bi ostalo na razini političke propagande, bilo je nužno uključiti intelektualne elite koje su iznosile stručna mišljenja. Dugogodišnje stalno ponavljanje jednostavnih, jasnih i kratkih parola u svim prilikama a posebno na tzv. »mitinzima istine« uvelo je veći dio srpskog naroda u pustolovinu rata s tragičnim posljedicama. Prema *Politici*, na »mitinzima solidarnosti sudjelovalo je više milijuna ljudi, samo u 1988. sudjelovalo je 3,336.000 ljudi«. ⁶⁵ Prvi miting takve vrste održan je na Kosovom polju 24. travnja 1987. godine. Nešto kasnije mitinzi se proširuju na područja sa srpskim stanovništvom u BiH i Hrvatskoj. Kao odgovor na izostanak podrške srpskom vodstvu za sređivanje situacije na Kosovu i pružanje utočišta Albancima s Kosova, kojima u njihovoj pokrajini prijete uhićenja, planiran je srpski miting u Ljubljani. ⁶⁶ Srbi su u Sloveniji malobrojni pa se računalo s već dobro organiziranom skupinom mitingaša izvana. Slovenska vlada zabranjuje skup, jer ga vidi kao pripremu za državni udar. Na to Srbija odgovara bojkotom slovenskih roba, koji traje nekoliko mjeseci, a Slovenija odgovara uskraćivanjem uplata u savezni proračun.

Mitinzi su vodili pojačavanju napetosti u svim republikama, i predstavljali prijetnju za sve. ⁶⁷ Naime, u tom vremenu smijenjeni su svi politički protivnici, pobuđeno je oduševljenje jednoga važnog segmenta stanovništva i stvoren je privid da promjene koje želi službena politika traži masa. ⁶⁸ Paul Garde smatra prikladnim označiti vrijeme od 1986. do mitinga na Kosovu u lipnju 1989. »srpskom kulturnom revolucijom«, aludirajući pritom na događanja u Kini. U tom vremenu homogenizirana je ve-

⁶² Na Kongresu je usvojena deklaracija utemeljena na uvodnom referatu akademika Ekmečića i pismu akademika Ćosića koja nudi jedino rješenje za BiH — »trodelna zajednica u kojoj će Srbi stati na svoje mede«. (*Politika*, Beograd, 30. 3. 1992.; preneseno iz: O. MILOSAVLJEVIĆ, »Zloupotreba autoriteta nauke«, 331.)

⁶³ »Moguća su planska preseljenja i razmena stanovništva što je najteže, najbolnije, ali je i to bolje od života u mržnji i međusobnom ubijanju«. (*Politika*, 26. 7. 1991.; preneseno iz: O. MILOSAVLJEVIĆ, »Zloupotreba autoriteta nauke«, 338.)

⁶⁴ Darinka GOJKOVIĆ, »Trauma bez katarze«, u: *Srpska strana rata*, 375.

⁶⁵ O. MILOSAVLJEVIĆ, »Zloupotreba autoriteta nauke«, 337.

⁶⁶ Paul GARDE, *Život i smrt Jugoslavije*, Ceres, Zagreb, 1996., 257-258.

⁶⁷ *Isto*, 253.

⁶⁸ *Isto*, 247.

čina srpske populacije. Bilo je Srba koji su tvrdili da je homogenizacija mišljenja protivna prirodnim vrlinama njihova naroda.⁶⁹ Možda je zbog toga trebala dugogodišnja propagandna aktivnost. Ne možemo se oteti dojmu da je jedan od priručnika za stvaranje te psihoze ugroženosti, fanatizma, sklonosti jakom autoritetu, upornog ponavljanja uvijek istih žestokih tvrdnji, vraćanje i veličanje slavne prošlosti i tragične sadašnjosti, opčinjavanje iluzijama itd., bila Le Bonova *Psihologija gomila*.⁷⁰ Stalno i uporno isticanje, s razine najviših znanstvenih institucija u Srbiji, da je nad Srbima tijekom Drugoga svjetskog rata počinjen genocid i da se njima opet događa genocid na Kosovu a planira se u Hrvatskoj, unijelo je strah među Srbe na Kosovu, Hrvatskoj i BiH, a to je i bio cilj. S druge strane, oblikovana je svijest da ne može živjeti zajedno s narodima koji su Srbima tijekom povijesti, od bitke na Kosovu a osobito za Drugoga svjetskog rata, nanijeli veliko zlo, a danas ponovno prijeti isto. Uz kampanju srpskih medija, sredinom 1989. pojavljuju se i prijedlozi o osnivanju nove jugoslavenske federalne jedinice koja bi obuhvatila područja Hrvatske naseljena srpskim stanovništvom.⁷¹

Često primjenjivana metoda u cilju homogenizacije jesu incidenti u kojima su Srbi bili žrtve. Tako je u Benkovcu u svibnju 1990. navodno napadnut i izboden Miroslav Mlinar, dužnosnik Srpske demokratske stranke.⁷² Po već uhodanom scenariju, srbijanski mediji dali su tome veliki prostor, ističući ugroženost Srba u Hrvatskoj nakon pobjede Hrvatske demokratske zajednice (HDZ) na prvim višestranačkim izborima u Hrvatskoj. Prema scenariju koji se koristio za opisivanje ugroženosti Srba na Kosovu opisivana je i ugroženost Srba u Hrvatskoj. Ističe se kako su nakon pobjede, ali i za vrijeme predizborne kampanje, na višestranačkim izborima članovi HDZ-a kao i članovi drugih nacionalističkih stranaka, počeli prema Srbima primjenjivati tzv. »šiptarski metod« uzmiravanja. Metoda se sastoji u svakodnevnom šikaniranju, počevši od nekulturnog i agresivnog oslovljavanja na ulici, uzmiravanju djece, neizazvanim tučama, puškaranju oko kuća, uništavanju nepokretne imovine, ponekom silovanju i bezrazložnom ubojstvu itd.⁷³ Paul Garde ističe kako brojni promatrači, jugoslavenski i strani, uspoređuju porast nacionalizma u Srbiji i Hrvatskoj, između Miloševićeve mitingaške kampanje i Tuđmanove predizborne kampanje. No bitna je razlika ta, što su »mitinzi« počeli tri godine prije izbora i svodili su se na očuvanje vlasti i fanatizaciju masa bez demokratskih postupaka, a predizborni skupovi HDZ-a trajali su tri mjeseca. U siječnju 1990., kada je započela kampanja HDZ-a, »tri godine srpskih mitinga već su bile stvorile nepovratno stanje«.⁷⁴ Svakako valja imati

⁶⁹ Isto, 255.

⁷⁰ Vidi: Gustav Le BON, *Psihologija gomila*, Globus — Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1989.

⁷¹ N. BARIĆ, *Srpska pobuna u Hrvatskoj 1990.—1995.*, 50.

⁷² Prema mišljenju SDS-a, napad na Mlinara nosio je u sebi »svu aroganciju i nesmiljenu agresiju«, prepoznatljivi »ubilački instrument noža« i »ljudsko grlo« kao metu napada. Razvoj događaja nakon toga i istraga upućuju da je napad na Mlinara insceniran kao bi se pokazala navodna genocidnost hrvatskog naroda i Hrvatske demokratske zajednice kao stranke koja je na prvim višestranačkim izborima osvojila vlast. (Vidi: N. BARIĆ, *Srpska pobuna u Hrvatskoj 1990.—1995.*, 62-64, 125.)

⁷³ J. ILIĆ, »Broj i razmeštaj Srba na teritoriji avnojevske Hrvatske«, 73.

⁷⁴ P. GARDE, *Život i smrt Jugoslavije*, 273.

u vidu da je za vrijeme homogenizacije na planu srpskog velikodržavnog projekta u Hrvatskoj vladala »hrvatska šutnja«.⁷⁵ Srpska ratna propaganda povod je proglasila uzrokom, tj. planirana srpska agresija, radi teritorijalne ekspanzije kao osnovnog cilja, već na početku je prikazana kao obranu »ugroženog srpstva«.⁷⁶

Krajem 1989. i početak 1990. nižu se sudbonosni događaji u procesu raspada Jugoslavije: raspad Saveza komunista Jugoslavije, početak višestranačkoga političkog sustava i demonstracije na Kosovu. Vojnom okupacijom Kosova prebačena je pozornost na aktualizaciju položaja Srba u Hrvatskoj.⁷⁷ Nakon provedenih višestranačkih izbora, bilo je očito da srpsko stanovništvo na područjima na kojima je bilo većinsko ne će prihvatiti novu hrvatsku vlast.⁷⁸ Teško je to bilo i očekivati nakon brojnih mitinga po Hrvatskoj gdje se stalno isticala ugroženost srpskog naroda. Vodstvo JNA na čelu s Veljkom Kadrijevićem jasno je dalo do znanja da ne prihvaća višestranački politički sustav. Kadrijević je u travnju 1990. u razgovoru s Borislavom Jovićem izjavio da su na izborima u Sloveniji i Hrvatskoj pobijedile »antijugoslavenske, antisocijalističke i nacionalističke snage« i da će JNA u najkraćem roku staviti stvari pod svoju kontrolu, kako su već uradili na Kosovu. Unatoč protivljenju Slovenaca i Hrvata, na inicijativu predsjednika Predsjedništva SFRJ B. Jovića i vodstva JNA razoružana je Teritorijalna obrana tako da je oružje iz skladišta Teritorijalne obrane preneseno u skladišta JNA.⁷⁹ Srpska se vlast bojala višestranačkog sustava, kako B. Jović kaže iz »državnih razloga«, jer bi se tada Albanci osnovali svoje stranke i preuzeli vlast na Kosovu.⁸⁰ Naravno, to se odnosilo i na Hrvatsku i BiH. Slovenija i Hrvatska predložile su konfederaciju, a Srbija i Crna Gora »demokratsku federaciju« pod čime se podrazumijevalo ukidanje konfederalnih elemenata koji su bili unijeti u Ustav 1974. godine.⁸¹ Valja svakako imati u vidu da je Srbija od početka jugoslavenske krize odbacila demokratski put za dogovor o minimalnoj zajedničkoj državi — ako ona nije centralistička. To je, drži L. Perović, Srbiju navelo na imperijalni put nasilnog otimanja i čišćenja teritorija na kojima su Srbi živjeli stoljećima izmiješani s drugim narodima.⁸² Iako je proteklo relativno malo vremena od agresije na Hrvatsku i BiH, kao da se zaboravilo da su nositelji srpskoga velikodržavnog projekta željeli, isključivo, unitarističku Jugoslaviju ili osvojiti što veći teritorij Hrvatske i BiH.

Etnodemografske promjene

Združivanjem različitih naroda u Jugoslaviji nakon Prvoga svjetskog rata, njezino stanovništvo bilo je (a i ostalo) heterogeno nacionalno, religijski (rimokatoličanstvo, pravoslavlje, islam itd.), gospodarski, kulturno-civilizacijski, s različitim interesima

⁷⁵ Vidi: Benjamin TOLIĆ, *Tko smo mi? Oglad o naciji i državi*, Zagreb, 2007., 81-85.

⁷⁶ V. ŠAKIĆ, »Opći okvir srpske agresije«, *Društvena istraživanja*, 1993., 2(2-3), 217-244.

⁷⁷ Z. M. MARKOVIĆ, »Nacija — žrtva i osveta«, 654.

⁷⁸ N. BARIĆ, *Srpska pobuna u Hrvatskoj 1990.—1995.*, 62.

⁷⁹ Borisav JOVIĆ, *Poslednji dani SFRJ. Izvodi iz dnevnika*, Beograd, 1996., 141-142, 146, 215 (preneseno iz: N. BARIĆ, *Srpska pobuna u Hrvatskoj 1990.—1995.*, 62.)

⁸⁰ B. JOVIĆ, *Poslednji dani SFRJ*, 61.

⁸¹ V. PEŠIĆ, »Rat za nacionalne države«, 56.

⁸² Latinka PEROVIĆ, *Srpsko-ruske revolucionarne veze. Prilozi za istoriju narodnjaštva u Srbiji*, Beograd, 1993.

pri stupanju u zajednicu itd. U bivšoj Jugoslaviji na relativno malom prostoru susrećemo gotovo svjetske kontraste i širok dijapazon varijacija demografskog razvitka. Po združivanju u Jugoslaviju njezinu strukturu formirale su populacije feudalnog društva, društva na pragu industrijalizacije ili nešto više od toga te društva blizu srednjoeuropske gospodarske razine. Demografska tranzicija prve nije niti dotaknula, druge je počela mijenjati, dok je kod trećih prilično uznapredovala.⁸³ Stoga i nakon Drugoga svjetskog rata prema karakteristikama demografskog razvoja jasno možemo razabrati ekstreme: s jedne strane Hrvatska, Slovenija, Vojvodina i Centralna Srbija kod kojih već od šezdesetih godina 20. stoljeća razina nataliteta ne osigurava obnavljanje stanovništva u istom broju u budućnosti, i s druge strane Kosovo kao izrazito gospodarski nerazvijeno i visoko natalitetno područje. Proces demografske tranzicije u Hrvatskoj započeo je krajem 19., a završio ranije nego što bi se moglo očekivati obzirom na dostignuti stupanj društveno-gospodarske razvijenosti — krajem sedamdesetih godina 20. stoljeća.⁸⁴ Utemeljenjem Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca g. 1918. nastavilo se s kolonizacijama koje su imale nacionalno političke ciljeve. Kolonizacijskom se politikom ciljano željelo popravljati etničku sliku. Koncentracija privrednih aktivnosti u nekoliko velikih gradova i pražnjenje sela imali su i za Srbe u Srbiji, ali i za druge narode i područja isti demografski i gospodarski učinak. U SFRJ poslije Drugoga svjetskog rata u manje razvijene republike/pokrajine ulazili su Kosovo, BiH, Makedonija i Crna Gora. Gospodarskim razvojem sve su doživljavale demografski preobražaj, neke brže, a neke sporije.

N a p o m e n a : Radi lakšeg praćenja teksta koji slijedi donosimo najprije analitičko-demografske tablice i grafikone koji se odnose na enodemografske promjene u republikama i pokrajinama SFRJ.

⁸³ Ilijaš BOŠNJOVIĆ, *Demografska crna jama — Nova zamka industrijskog društva*, Veselin Maseleša, Sarajevo, 1990., 62.

⁸⁴ A. WERTHEIMER-BALETIĆ, »Ekonomske odrednice procesa demografske tranzicije«, *Encyclopaedia Moderna*, Zagreb, 1992., br. 37; ISTA, »Demografske promjene i globalni demografski procesi u Hrvatskoj«, *Encyclopaedia Moderna*, 1992., br. 38.

Tablica 1. — Stanovništvo SFR Jugoslavije po nacionalnom sastavu; popisi 1953. i 1981.

	Broj		Udio u ukupnom stanovništvu (%)	
	1953.	1981.	1953.	1981.
UKUPNO	16,936.573	22,427.585	100,0	100,0
Nacionalno se izjasnili				
Crnogorci	466.093	579.043	2,8	2,6
Hrvati	3,975.550	4,428.043	23,5	19,7
Makedonci	893.247	1,341.598	5,3	6,0
Bošnjaci*	998.698	1,999.890	5,9	8,9
Slovinci	1,487.100	1,753.571	8,8	7,8
Srbi	7,065.923	8,140.507	41,7	36,3
Albanci	754.245	1,730.878	4,5	7,7
Bugari	61.708	36.189	0,4	0,2
Česi	34.517	19.624	0,2	0,1
Talijani	35.874	15.132	0,2	0,1
Mađžari	502.175	426.867	3,0	1,9
Nijemci	60.536	8.712	0,4	0,0
Romi	84.713	168.197	0,5	0,7
Rumunji	60.364	54.955	0,4	0,2
Rusi	12.426	4.467	0,1	0,0
Rusini	37.353	23.286	0,2	0,1
Slovaci	84.999	80.334	0,5	0,4
Turci	259.535	101.291	1,5	0,5
Ukrajinci**	—	12.813	—	0,1
Vlasi	36.728	32.071	0,2	0,1
Ostali	18.400	25.117	0,1	0,1
Nisu se nacionalno izjasnili	—	1,291.455	—	5,8
Nepoznato	6.389	153.545	0,0	0,7

* U rezultatima prijašnjih popisa iskazivani su pod različitim nazivima: 1948. kao »neopredijeljeni Muslimani«, 1953. kao »Jugoslaveni neopredijeljeni«, 1961. kao »Muslimani« (etnička pripadnost), a od 1971. kao »Muslimani u smislu narodnosti«. U rujnu 1993. proklamiran je naziv »Bošnjaci«.

** Do popisa 1971. Ukrajinci su uključivani u Rusine.

Izvor: *Razvoj stanovništva Jugoslavije u posleratnom periodu*, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1987.

Tablica 2. — Nacionalna struktura SFR Jugoslavije
1948., 1953., 1961., 1971., 1981. (Odabrani narodi)

SFRJ/republika	Udio u ukupnom stanovništvu (%)					Indeksi promjene ukupnog broja			
	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	71/53	71/61	81/71	81/48
HRVATI									
SFRJ	24,0	23,5	23,1	22,1	19,8	113,9	105,4	97,8	117,0
Hrvatska	79,2	79,6	80,3	79,4	75,1	112,7	105,2	98,3	116,1
BiH	23,9	23,0	21,7	20,6	18,4	118,1	108,5	98,1	123,5
Vojvodina	8,1	10,5	7,8	7,1	5,4	77,0	95,3	78,8	81,4
BOŠNJACI*									
SFRJ	5,1	5,9	5,2	8,4	8,9	173,2	177,8	115,6	247,2
BiH	30,7	31,3	25,7	39,6	39,5	166,2	176,0	109,9	206,7
SRBI									
SFRJ	41,5	41,7	42,1	39,7	36,3	115,2	104,3	100,0	124,3
BiH**	44,3	44,4	42,9	37,2	32,0	110,2	99,1	94,8	116,2
Hrvatska	14,5	15,0	15,0	14,2	11,5	106,5	100,3	84,8	97,7
Kosovo	23,6	23,5	23,5	18,4	13,2	120,2	100,5	91,8	121,9
Vojvodina	50,6	51,1	54,9	55,8	54,4	124,6	107,0	101,7	131,6
Centralna Srbija	92,1	91,7	92,5	89,5	85,4	114,9	105,4	103,5	127,7
R. Srbija	73,9	73,8	74,6	71,2	66,4	116,8	105,5	102,7	128,2
ALBANCI									
SFRJ	4,8	4,5	4,9	6,4	7,7	173,6	143,2	132,2	230,7
Srbija	8,1	8,1	9,2	11,7	14,0	174,1	140,7	132,3	244,9
Kosovo	68,5	64,9	67,1	73,7	77,4	174,7	141,7	133,9	246,2

* Napomena ista kao i za tablicu 1.

** Po popisu 1991. nacionalna struktura BiH bila je sljedeća: udio Hrvata 17,4%, udio Bošnjaka 43,5%, udio Srba 31,2 posto (*Nacionalni sastav stanovništva po naseljima i opštinama*, Knjiga I, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1991; *Nacionalni sastav stanovništva po opštinama*, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1992.)

Izvor: *Stanovništvo Jugoslavije u posleratnom periodu*, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1987.

Tablica 3. — Natalitet odabranih nacionalnosti
u odabranim republikama i autonomnim pokrajinama

Odabrana godina	1953.	1961.	1971.	1981.	1989.
HRVATI					
Hrvatska	23,3	18,3	15,1	15,0	11,1
BiH	34,9	33,9	21,4	15,8	15,2
Vojvodina	25,9	20,7	13,0	14,0	—
BOŠNJACI					
BiH	45,8	40,6	25,2	21,0	17,5
ALBANCI					
Kosovo	45,9	46,3	42,3	33,6	30,8
Makedonija	47,2	47,4	39,6	29,5	—
Crna Gora	29,5	26,3	19,2	9,2	—
SRBI					
Centralna Srbija	25,7	16,7	14,6	13,5	11,4
Vojvodina	24,0	17,6	14,5	14,8	10,9
Kosovo	41,2	31,3	22,4	17,5	16,3
Hrvatska	25,5	17,0	14,4	15,1	9,0
BiH	36,9	26,8	17,6	14,8	11,8

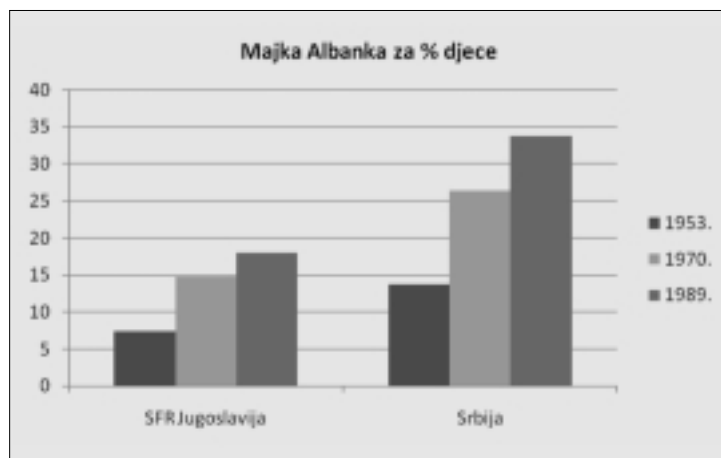
Izvor: *Vitalna statistika, 1953.*, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1956; *Demografska statistika 1961., 1971., 1981., 1989.*

Tablica 4. — Živorodena djeca po nacionalnosti majke u SFRJ u odabranim godinama

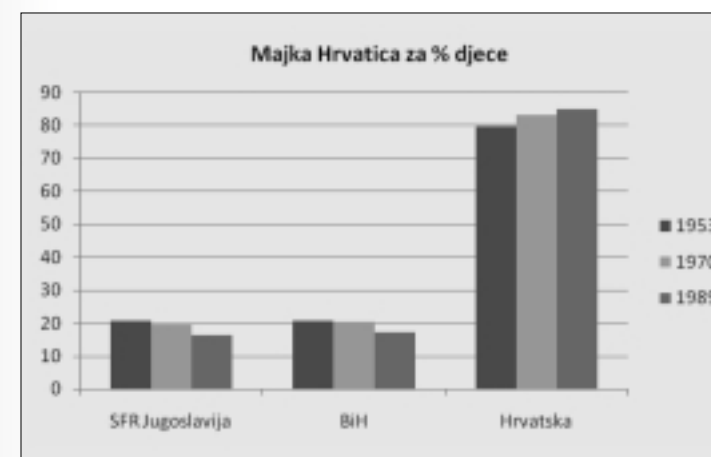
SFRJ / republika	Živorodena djeca po nacionalnosti majke u odabranim godinama		
	1953.	1970.	1989.
Majka Hrvatica za % djece			
SFRJ	20,7	19,5	16,3
BiH	20,5	20,2	17,2
Hrvatska	79,5	83,1	84,7
Majka Bošnjakinja za % djece			
SFRJ	8,9	8,9	12,3
BiH	36,8	33,1	48,3
Majka Srпкиnja za % djece			
SFRJ	40,5	33,7	28,5
BiH	41,9	30	24
Hrvatska	16,5	13,5	10,7
Srbija	71,2	60,2	50,5
Majka Albanka za % djece			
SFRJ	7,3	14,7	18
Srbija	13,7	26,3	33,7

Izvor: isti kao i za tablicu 3.

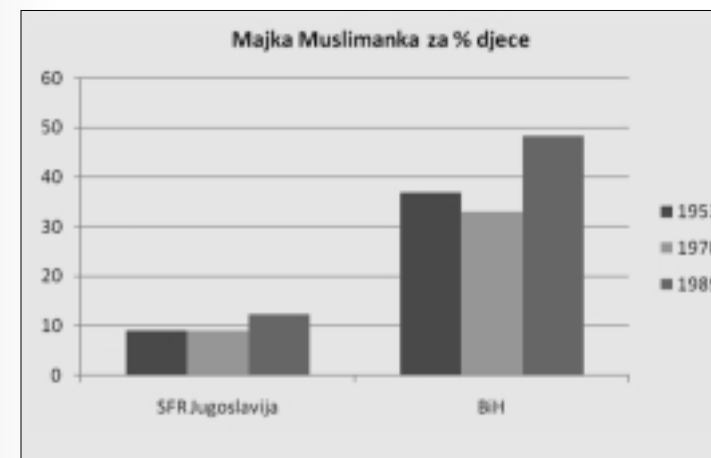
Grafikon 1.

Grafikon 2.

Grafikon 3.

Grafikon 4.

Napomena:
»majka Muslimanka« je sinonim za »majka Bošnjakinja«

Kosovo

Na ovaj ili onaj način, ili u različitim pojavnim oblicima, tijekom čitavog 20. stoljeća prisutan je problem Kosova koje za Srbe ima mitološko značenje. Mit je u povijesti bio i jedno od glavnih oružja u borbi za ujedinjenje grupe, bez obzira radi li se o razini sela ili nacije.⁸⁵ Polazi se od tvrdnje da je Kosovo nekada bilo etnički čisto srpsko.⁸⁶ Otuda povijesno pravo na taj prostor. To se uklapa u tezu da Srbi trebaju dominirati i na prostorima s kojih su iseljavali i stoga ostali u manjini.⁸⁷ Radi nacionalno političkih razloga, tj. jačanja srpskog elementa, Kraljevina Jugoslavija je između dvaju svjetskih ratova na Kosovo, velikom većinom, kolonizirala srpsko stanovništvo. Već tada se pojavila potreba naseljavanja Srba na prostore gdje su gubili populacijsku dinamiku. Cilj je bio dovesti tzv. državotvorni element iz pravih južnoslavenskih zemalja kako bi se Kosovo nacionaliziralo i asimiliralo.⁸⁸ Kolonizacija Srba u Makedoniju, Kosovo, i Sandžak započeto još 1914. godine.⁸⁹ Kolonizacijom između 1919. i 1930. na Kosovo je naseljeno 5.795 obitelji, a između 1931. i 1941. 11.383 obitelji.⁹⁰ Uz pretpostavku da je obitelj imala 5 članova, u tom je razdoblju kolonizirano 86.000 osoba. Poslije više desetljeća, potomci doseljenih Srba čine više od 100.000 stanovnika. Za oko 85% Srba koji su iselili u najnovijem iseljavanju s Kosova glava je obitelji rođena na Kosovu, a oko 50% njihovih očeva bili su kolonizirani, dok je četvrtina kupila zemlju na Kosovu.⁹¹ Kolonizacija tzv. južnih krajeva djelovala je protiv domaćeg pučanstva. Država je mogla oduzeti zemlju od albanskih seljaka i dati je kolonistima u bilo kojem području koje je bilo označeno za novo naseljavanje. Uz to što je država mogla oduzeti zemlju, mnoge stotine Albanaca, pod pritiscima, odselile su 1913. i 1914. u Albaniju ili Tursku, prodavši svoju zemlju vrlo jeftino pridošlicama. Prema nekim izvještajima, između 1910. i 1920. Kosovo i Metohija izgubili su 150.000 stanovnika, uglavnom zbog emigracije.⁹² Albanski demografi tvrde da je između dva svjetska rata iselilo oko 300.000 Albanaca s Kosova: 50.000 u Albaniju i 250.000 u Tursku.⁹³ Prema nepotpunim podacima do 6. travnja 1941. na

⁸⁵ Neven BUDAČ, *Prva stoljeća Hrvatske*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1994., 162.

⁸⁶ Nikola L. GAČEŠA, »Naseljavanje Kosova i Metohije između dva svjetska rata i rešavanje naseljeničkog pitanja posle Drugoga svetskog rata«, u: *Etnički sastav stanovništva Srbije i Crne Gore i Srbi u SFR Jugoslaviji*, 141-142.

⁸⁷ O broju Srba i Albanaca na prostoru Kosova u doba Nemanjića, kao ni iz osmanskih vremena ne postoje utemeljeni podaci. Zna se da je već od 15. stoljeća i naročito potkraj 17. i tijekom 18. st. srpsko stanovništvo u velikim masama iselilo s tih prostora i naseljavalo južnu Ugarsku (današnju Vojvodinu bez Srijema), Srijem, Slavoniju, Bosnu, Liku, srednju Dalmaciju. (M. BRANDT, »Antimemorandum«, 245.)

⁸⁸ B. HORVAT, *Kosovsko pitanje*, 40.

⁸⁹ N. L. GAČEŠA, »Naseljavanje Kosova i Metohije između dva svjetska rata i rešavanje naseljeničkog pitanja posle Drugoga svetskog rata«, 141.

⁹⁰ M. BLAGOJEVIĆ, »Iseljavanje Srba sa Kosova: trauma i/ili katarza«, u: *Srpska strana rata*, 237.

⁹¹ R. PETROVIĆ — M. BLAGOJEVIĆ, *Seoba Srba i Crnogoraca sa Kosova i iz Metohije*, SANU, Beograd, 1989.

⁹² I. BANAC, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, 281-282.

⁹³ Hivzi ISLAMI, »Demografska stvarnost Kosova«, u: *Sukob ili dijalog*, ZR, Otvoreni univerzitet i EGCRK, Subotica, 1994. (preneseno iz: M. BLAGOJEVIĆ, »Iseljavanje Srba sa Kosova: trauma i/ili katarza«, 237.)

Kosovo je naseljeno 11.168 obitelji: tijekom rata 7.397 osoba napustilo je imanje na koje je kolonizirano, nakon rata 5.454 obitelji vratilo se na nekada kolonizirana imanja; nadalje, prema Zakonu o reviziji agrarne reforme i kolonizacije na Kosovu i Metohiji i Makedoniji 2.471 obitelj je izgubila pravo na nekada kolonizirana imanja, a preostali broj dobio je rješenje za kolonizaciju u Vojvodinu ali nije preseljen. Sve kolonizirane obitelji koje su izgubile imanja na Kosovu i Metohiji stekle su pravo na kolonizaciju u Vojvodini. Tijekom i nakon Drugoga svjetskog rata jedan je broj koloniziranih obitelji napustio Kosovo.⁹⁴ Razmimoilaženja postoje i oko doseljenog broja Srba na Kosovo u razdoblju nakon Drugoga svjetskog rata. Broj Srba na Kosovu nikada nije prelazio 230.000, pa je stoga, drži M. Blagojević, neodrživa tvrdnja kako je od 1945. do 1966. na Kosovo doseljeno 500.000 srpsko-crnogorskih useljenika koji su zapošljavani u državnoj administraciji, školstvu i socijalnim službama i zdravstvu.⁹⁵ Istraživanja su pokazala da je pred kraj 1980-ih 10% srpsko-crnogorskih kućanstva imalo glave obitelji kojih su očevi doseljeni na Kosovo.⁹⁶ Kolonizacijom između dvaju svjetskih ratova nije riješen problem brojčane dominacije albanskog stanovništva. To potvrđuje program »etničkog istrebljenja« Kosova, kao prilog rješavanja albanskog pitanja koji je 1937. izložio Vasa Čubrilović u radu pod naslovom »Iseljavanje Arnauta«. ⁹⁷ On je vidio dugoročnu opasnost jer »[...] u osloncu na Albaniju budi se njihova nacionalna svest, i ne raščistimo li stvari na vreme, za 20-30 godina imaćemo jednu strahovitu iredentu čiji se tragovi već opažaju a koja će neminovno u pitanje dovesti sve naše posede na Jugu«. ⁹⁸ Politika kolonizacije trebala je preokrenuti etnički sastav Kosova, a rezultati nisu postignuti, pa se konstatira: »Naše statistike od 1921. i 1931. godine pokazuju da je našu kolonizacionu politiku pobijedila plodnost arnautskih žena«. ⁹⁹ Već tada su Albanci imali veći prirodni prirast od Srba. Kako kolonizacija nije dala rezultate, treba, preporučuje Čubrilović, primjenjujući državnu silu, uistinu svim sredstvima, masovno iseliti Albance u Tursku i Albaniju. ¹⁰⁰ Etnodemografska kretanja dovela su u pitanje kontinuitet prostorne ekspanzije. ¹⁰¹

⁹⁴ Slobodan D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriju Jugoslavije 1941-1945.*, Beograd, 1981.

⁹⁵ M. BLAGOJEVIĆ, »Iseljavanje Srba sa Kosova: trauma i/ili katarza«, 239.

⁹⁶ R. PETROVIĆ - M. BLAGOJEVIĆ, *Seoba Srba i Crnogoraca sa Kosova i iz Metohije*, 119.

⁹⁷ Vasa ČUBRILLOVIĆ, »Iseljavanje Arnauta«, u: *Izvori velikosrpske agresije*, 106-124.

⁹⁸ *Isto*, 111.

⁹⁹ Čubrilović navodi: »Dok su sve balkanske države, od 1912 godine na ovamo ili rešile ili su na putu da reše pitanje nacionalnih manjina njihovim iseljavanjem, mi smo se zadržali na sporim i pipavim metodama postepene kolonizacije. Njeni su rezultati bili negativni. [...] Od 1921. do 1931. god. prirodni prirast Arnauta 68.060, Srba 58.745 duša; razlika iznosi 9.315 u korist Arnauta. Kada se ima u vidu sirovost, jako razmnožavanje Arnauta i sve teži uslovi za kolonizaciju po starim metodama, ovaj nesrazmjer, tokom vremena, postajati sve veći, i naposljetku dovesti u pitanje i ono malo uspeha kolonizacionog što smo ga postigli od 1918. godine do danas.« (V. ČUBRILLOVIĆ, »Iseljavanje Arnauta«, 107.)

¹⁰⁰ *Isto*, 111-115.

¹⁰¹ »Najveća snaga srpske ekspanzije od početka stvaranja prve srpske države pa na ovamo, još od 9. veka, ležala je uvek u kontinuitetu te ekspanzije i starih raških zemalja u svim pravcima pa i prema jugu. Taj kontinuitet prekinut je od Arnauta, i sve dotle dok se ne obnovi stara, nekadašnja veza, između Srbije i Crne Gore sa Makedonijom u svoj svojoj širini, od Drima do Južne Morave, mi nećemo biti sigurni u posedu ove zemlje.« (*Isto*, 109.)

Odmakom vremena zagovarač radikalnih opcija u rješavanju »albanskog pitanja« vjerojatno je shvatio svoje zablude.¹⁰² Kolonizacije Srba provedene između dvaju svjetskih ratova izazivaju prijepore između srpske i albanske historiografije. I unutar srpske historiografije nalaze se različiti podaci o broju koloniziranih Srba između dvaju svjetskih ratova, kao i o broju koji su izgubili pravo povratka na kolonizirana imanja nakon Drugoga svjetskog rata. Nije upitno, između dvaju svjetskih ratova na imanja koja su dobivena agrarnom reformom na Kosovu je kolonizirano srpsko stanovništvo. Prije smo citirali istraživanje S. D. Miloševića koji pokazuje da je jedan broj koloniziranih između dvaju svjetskih ratova tijekom Drugoga svjetskog rata napustio Kosovo, te da se nakon završetka rata veći broj kolonista Srba vratio, dok je jednom broju zabranjen povratak na kolonizirana imanja. No, u radu koji ćemo citirati navedeno je da su tijekom Drugoga svjetskog rata kolonisti protjerani ili likvidirani a na njihovo mjesto su talijanske fašističke vlasti kolonizirale veliki broj Albanaca iz današnje Albanije. No, nakon Drugoga svjetskog rata komunističke vlasti zabranile su povratak na Kosovo protjeranih Srba koloniziranih između dvaju ratova, dok su albanski kolonisti ostali.¹⁰³ To je, drže citirani autori, imalo odlučujući utjecaj na suvremeni demografski razvoj, jačanje separatističkog albanskog pokreta i najnoviji progon Srba i Crnogoraca. Kako je istaknuto, citirana detaljna istraživanja pokazuju da se veći broj kolonista vratio na Kosovo. Sve i da su svi kolonisti ostali na Kosovu, demografska kretanja Srba na Kosovu, u odnosu na Albance, nisu mogla ugroziti brojčanu dominaciju Albanaca. Postavlja se pitanje kakva su (etno)demografska kretanja na Kosovu? Kosovo se najsporije razvijalo i trajno je imalo najviše stope prirodnog priraštaja. I Srbi na Kosovu imali su zamjetno više stope fertiliteta u odnosu na Srbe izvan Kosova. Kako bi se shvatio problem Kosova bitno je pokazati, ne samo dosadašnje, već i buduće projicirano/predvidivo brojčano kretanje Albanaca i Srba na Kosovu. Između 1948. i 1961. broj Srba na Kosovu povećan je s 171.911 na 227.016 ili za 32,1%. Od 1960-ih počinje stagnacija broja Srba na Kosovu, a zatim i smanjivanje. Između 1971. i 1991. smanjen je broj Srba na Kosovu s 228.264 na 195.301.¹⁰⁴ Na Kosovu među Albancima nije proveden popis stanovništva ni 1991. ni 2002. godine. Navodimo češće korištene demografske pokazatelje koji pokazuju reprodukciju Albanaca i Srba na Kosovu. Na temelju vitalne statistike dolazi se do podatka da je na Kosovu 1953. stopa završenog fertiliteta Srkinja bila 5,92 a Albanke 6,32 djece, a 1991. stopa završenog fertiliteta bila je za Albanke 6,16 a za Srkinje 2,78.¹⁰⁵ To znači da su Albanke koje su 1991. bile u dobi od 45 do 49 godina, dakle

¹⁰² Ipak, vjerojatno životna mudrost i svijest o mogućim konačnim učincima Memoranduma potaknuli su Čubrilovića na javni kritički istup na tekst Memoranduma držeći da su znanstvenici u SANU »podlegli više osećanju nego naučnom, pa i političkom rezonovanju«. (Vidi: D. LALOVIĆ, »Upotreba Jugoslavije. Je li 'Memorandum SANU' 'in memoriam' Jugoslaviji i Srbiji?«, 123.)

¹⁰³ M. SPASOVSKI, S. KICOŠEV, D. ŽIVKOVIĆ, »Broj i teritorijalni razmještaj Srba i Crnogoraca u Socijalističkoj Republici Jugoslaviji posle Drugog svetskog rata«, 288.

¹⁰⁴ Isto.

¹⁰⁵ Za Albanke je stopa završenog fertiliteta za 1991. procijenjena u Centru za demografska istraživanja, Beograd 1995. (podatci preuzeti iz: M. BLAGOJEVIĆ, »Iseljavanje Srba sa Kosova: trauma i/ili katarza«, 235.)

na kraju svog fertilnog razdoblja rodile 6,16 a Srkinje 2,78 djece. Iako sporo, stopa nataliteta opada: u 1980-im totalna stopa fertiliteta Albanci bila je 4,5. Demografski pokazatelji koji se odnose na sredinu 1990-ih, pokazuju da Albanci imaju vrlo velik sadašnji i budući biološki potencijal: opća je stopa nataliteta 28‰, udio mladih (0—19 godina) u ukupnom stanovništvu je čak 52%, a prosječna starost Albanaca na Kosovu je 24 godine.¹⁰⁶ Kosovo je 1921. s 40,3 stanovnika na četvornom kilometru bilo najrjeđe, a 1991. sa 179,9 stanovnika najgušće naseljeni dio Srbije. Zbog visokoga prirodnog priraštaja i relativno malog iseljavanja Albanaca s Kosova i, suprotno tomu, iseljavanja Srba zabilježen je vrlo brzi porast udjela Albanaca. Između 1948. i 1991. smanjio se udio Srba u ukupnom stanovništvu Kosova s 23,6 na 9,9%. U istom razdoblju s Kosova je odseljeno više od 100.000 Srba i Crnogoraca.¹⁰⁷ Njihovo iseljavanje s Kosova predstavljalo je osnovni izgovor za uvođenje represije nad Albancima.¹⁰⁸ Albanski znanstvenici i političko vodstvo ističu da Srbi ne iseljavaju s Kosova zbog pritisaka, već stoga jer ne mogu prihvatiti ravnopravnost Albanaca. Prema njima iseljavaju oni Srbi koji se boje jer su u vrijeme Rankovića kao službenici u državnim i policijskim strukturama nanijeli nepravde i zlodjela Albancima. K tome, Srbi se iseljavaju i zbog bolje gospodarske situacije u Srbiji i ogromnih zarada koju ostvaruju prodajom imovine.¹⁰⁹ Neprijeporno je da je nakon 1966. (pad A. Rankovića, Ustav iz 1974.) promijenjen položaj Srba, što je u praksi značilo preokretanje pojma većinske i manjinske grupe i smjera diskriminacije.¹¹⁰ Čini se da ni jedni ni drugi ne žele živjeti zajedno. To je pokazao paralelizam svih institucija. Zahvaljujući otpuštanju s posla albanskih zdravstvenih radnika iz institucija javnog zdravstva, bolnica, klinika, ambulanti i škola, itd., Albanci su razvili paralelne institucije.¹¹¹ Nezaposleni Albanci dobivali su od svoje mreže solidarnosti financijsku pomoć.¹¹² Vitalno-statistički podatci pokazuju zaista velike biološke potencijale albanske populacije u odnosu na srpsku populaciju. Promotrimo prirodni prirast po nacionalnosti majke za jednu odabranu godinu.¹¹³ Ukupni prirodni prirast po nacionalnosti majke za 1990.

¹⁰⁶ H. ISLAMI, »Demografska stvarnost Kosova« (preneseno iz: M. BLAGOJEVIĆ, »Iseljavanje Srba sa Kosova: trauma i/ili katarza«, 241.)

¹⁰⁷ M. BLAGOJEVIĆ, »Iseljavanje Srba sa Kosova: trauma i/ili katarza«, 236.

¹⁰⁸ Isto, 242.

¹⁰⁹ H. ISLAMI, »Demografska stvarnost Kosova« (preneseno iz: M. BLAGOJEVIĆ, »Iseljavanje Srba sa Kosova: trauma i/ili katarza«, 252.)

¹¹⁰ M. BLAGOJEVIĆ, »Iseljavanje Srba sa Kosova: trauma i/ili katarza«, 253.

¹¹¹ Broj škola, učenika i nastavnika na albanskom jeziku radikalno je smanjen od šk. god. 1989./90.: od preko 300.000 učenika u osnovnom i gotovo 70.000 u srednjem obrazovanju, u odnosu na prethodnu šk. god. smanjen je na oko 17.000. (Srđan BOGOSAVLJEVIĆ, »Statistička slika srpsko-albanskih odnosa«, u: *Sukob ili dijalog*, /preneseno iz: M. BLAGOJEVIĆ, »Iseljavanje Srba sa Kosova: trauma i/ili katarza«, 256./)

¹¹² M. BLAGOJEVIĆ, »Iseljavanje Srba sa Kosova: trauma i/ili katarza«, 257.

¹¹³ Statistički podatci preuzeti iz: Milovan RADOVANOVIĆ, »Kosovo i Metohija kao geografska i etnokulturna celina Republike Srbije, Savezne Republike Jugoslavije i Jugoistočne Europe«, u: *Etnički sastav stanovništva Srbije i Crne Gore i Srbi u SFR Jugoslaviji*, 121-122. Autor napominje da su bitne relacije iako se prirodni prirast odnosi na 1990. a broj stanovnika na stanje utvrđeno popisom 31. ožujka 1991. godine. (Isto, 122.)

stanovništva u Republici Srbiji iznosio je 51.913. Ako ovaj broj raščlanimo po nacionalnosti majke onda se od toga na Srbe i Crnogorce odnosi svega 2.055 ili 4,0%, na Albance 43.837 ili 84,4% i na sve ostale 6.021 ili 11,6%. Srbija bez pokrajina ima ukupni prirodni prirast od 7.280, a od toga se odnosi na Srbe sa Crnogorcima svega 908 ili 12,5%, na Muslimane 2.789 ili 38,3%, na Albance nastanjene u užoj Srbiji 1.829 ili 25,1%, i na sve ostale 1.754 ili 24,1%. Tako je, dakle, 1990. i u užoj Srbiji prirodni prirast Albanaca dva puta veći od prirodnog prirasta u srbijanskoj populaciji uže Srbije.

Kakvi su udjeli prirodnog prirasta po nacionalnosti majke na Kosovu 1990.? Kosovo ima ukupni prirodni prirast 46.961: od toga se na Srbe i Crnogorce odnosi 2.154 ili 4,6%, na Albance 42.025 ili čak 89,5%, a na sve ostale 2.782 ili 5,9%. I Srbi na Kosovu imaju, u odnosu Srbe na preostalim dijelovima Srbije, znatno iznadprosječan prirodni prirast. Naime, na Kosovu je 1991. bilo 215.346 Srba a oni su imali za 2,4 puta veći prirodni prirast (tj. veći broj živorođenih od broja umrlih) od ukupnoga prirodnog prirasta Srba i Crnogoraca u užoj Srbiji, iako ova populacija 1991. godine u užoj Srbiji broji 5.157.024. U porastu ukupnoga broja stanovnika u Republici Srbiji između 1981. i 1991. Albanci sudjeluju s 80,3%. Zbog dugogodišnjeg visokog broja živorođenih na Kosovu, od ukupnog broja sve predškolske djece (0-6 godina) 1991. u Republici Srbiji, 34,8% bilo je na Kosovu; isto tako od ukupnoga broja sve djece u osnovnoškolskoj dobi (7-14 godina) 30,9% živjelo je na Kosovu.¹¹⁴ Buduće etnodemografske potencijale slikovito pokazuje i struktura živorođene djece po nacionalnosti majke u odabranim godinama od 1953. do 1989. (vidi: tablice 3 i 4 i grafikon 1). Od 100 živorođene djece 1953. na području čitave Srbije za približno 71 dijete majka je bila Srkinja, a za približno 14 djece majka je bila Albanka. Za nešto više od 30 godina dogodile su se znatne promjene, jer je 1989. od 100 živorođene djece na istom području majka Srkinja bila tek za 51 dijete, a majka Albanka za 34 djeteta.

Pravu sliku bioloških potencijala albanske populacije dobivamo tek onda kada uz broj živorođene djece po nacionalnosti majke imamo u vidu i njihovu vrlo nisku opću stopu mortaliteta zbog mlade dobne strukture stanovništva. Osnovni demografski pokazatelji uvjerljivo potvrđuju da, s obzirom na dobni sastav, Albanci na Kosovu imaju veliki biološki potencijal u odnosu na sve narode na prostoru nekadašnje SFRJ. Koji su glavni činitelji vrlo visokoga prirodnog prirasta Albanaca na Kosovu? Činjenica je Albanci na Kosovu imaju za europske prilike vrlo visoki natalitet. Utemeljeno je mišljenje, drži M. Blagojević, prema kojem je kolektivizam bitan činitelj i okvir visokog rađanja i niskog standarda podizanja djece i nacionalne homogenosti, jer se jedino tako može razumjeti nacionalno suglasje i spremnost na kolektivnu žrtvu.¹¹⁵ S motrišta demografske teorije možemo protumačiti da su visoke stope fertiliteta/nataliteta formirale mladu dobnu strukturu koja uz tradicionalni faktor (islam i patrijarhalni autoritet) i nerazvijenost i dalje podržava visok prirodni prirast. No, kako vidimo u tablici 3, s tendencijom smanjivanja stope nataliteta. Iako je visoki na-

¹¹⁴ Isto, 123.

¹¹⁵ M. BLAGOJEVIĆ, »Iseljavanje Srba sa Kosova: trauma i/ili katarza«, 242.

talitet na Kosovu tijekom čitavog 20. st. pridonosio sve izrazitijoj brojčanoj dominaciji Albanaca, o tome se nije javno raspravljalo za vladavine Josipa Broza Tita, pa tako niti nakon pada Aleksandra Rankovića kojeg se smatralo nositeljem represije prema Albancima. Nakon Brozove smrti opisani demografski trendovi postali su zaista velika preokupacija srpske znanstvene i političke elite. Snažan porast broja Albanaca na Kosovu i njihova sve naglašenija brojčana dominacija od početka 1980-ih izazivala je veliku pozornost. Projekcije stanovništva Srbije, Centralne (uže) Srbije, Vojvodine i Kosova do 2120., u nekoliko varijanti, pokazale su da će uz spontani razvoj stanovništva, tj. bez društvene intervencije, broj stanovnika na Kosovu znatno nadmašiti broj stanovnika na preostalom prostoru Republike Srbije (vidi: grafikone 5, 6 i 7). Jedan od autora projekcije piše: »[...] u ekscesivnom demografskom rastu vidim jedan od značajnih činitelja privredne i društvene retardacije Kosova; sklon sam da verujem da bi radikalno ograničavanje rađanja doprinelo rešavanju nagomilanih problema.«¹¹⁶ Nadalje piše: »[...] uvažavajući činjenicu da je izbor da li će se imati dece, koliko i kada, u krajnjoj instanci stvar slobodne odluke svake individue, ne sme se, dakle, dovesti u pitanje uloga društva, koja treba da menja svest i shvatanje ljudi u pravcu modernizacije biološke reprodukcije.«¹¹⁷ Ako izuzmemo ono što nije primjereno a to je represija, svjetska iskustva pokazuju da se jedino razvojem smanjuje natalitet/fertilitet. Na okruglom stolu o Kosovu¹¹⁸ u svibnju 1988., iznesen je, uz ostalo, prijedlog čija bi primjena značila zaista radikalno ograničavanje temeljnih ljudskih sloboda: »Na svim nerazvijenim područjima na kojima se upravo zapaža vrlo visoki rast stanovništva prosječan broj ne može preći prosječan broj članova porodice Jugoslavije (istaknuo S. K.). Treba odrediti maksimalni broj djece koji porodica može imati, već prema ekonomskom i općem materijalnom stanju svake porodice.«¹¹⁹ To je potrebno jer misli da je visoki natalitet Albanaca na Kosovu smišljena politika.¹²⁰ Protagonisti radikalnih mjera za ograničavanje fertiliteta Albanaca smatraju da je visoki fertilitet albanskog stanovništva podržavan od nositelja velikoalbanskog pokreta u svim sferama političkog, socijalnog, kulturnog i ekonomskog života što dodatno podupiru patrijarhalne norme reprodukcije i utjecaj muslimanskog klera. U skladu s prethodnim, veliki doprinos visokom prirodnom prirastu pridaje se etničkoj homogenizaciji te agresivnoj šovinističkoj albanskoj svijesti, a demografski se trendovi promatraju isključivo u svjetlu ubrzanja brojčane dominacije albanske nad srpsko-crnogorskom populacijom.¹²¹ No, i neki albanski demografi drže da je demografski

¹¹⁶ Miloš MACURA, »Razvojni, socijalni i demografski problemi Kosova«, *Pogledi*, 2/1988., 380.

¹¹⁷ Isto.

¹¹⁸ »Kosovo danas i sutra. Jugoslavenski pogledi«, u: *Pogledi*, 2/1988. (Tematski broj.)

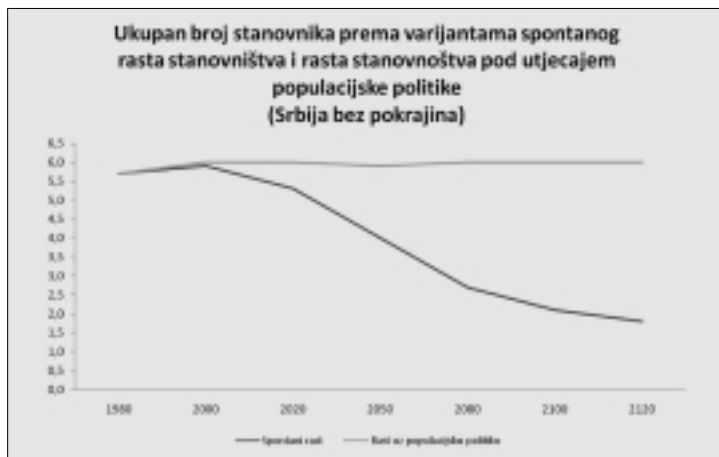
¹¹⁹ Slobodan KOMAZEC, »Realnosti, zablude i kontroverze. Jugoslavenska stvarnost i kosovski sindrom«, *Pogledi*, 2/1988., 433.

¹²⁰ »Kako objasniti da uz 'običnog čovjeka' i vodeći intelektualci na Kosovu imaju vrlo veliki broj djece. Nedostatkom kulture, obrazovanja, neobaviještenošću — sigurno ne. Radi se o smišljenoj politici s nesagledivim posljedicama na koje danas društvo ne može ostati indiferentno. Planiranje porodice jest nužno i hitno.« (Isto, 433 /bilješka/.)

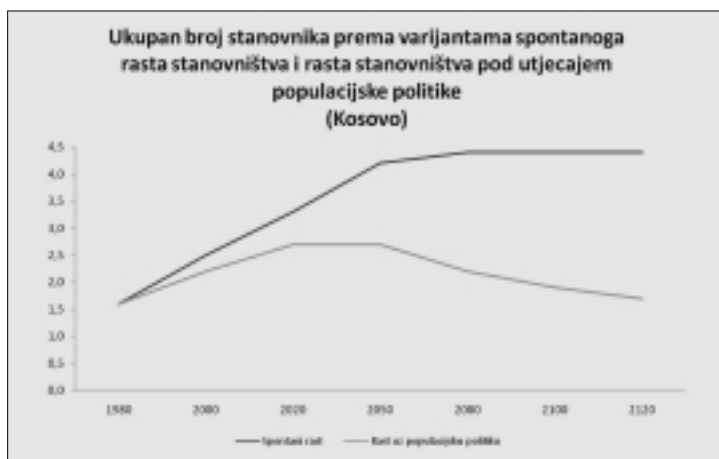
¹²¹ Vidi: M. RADOVANOVIĆ, »Kosovo i Metohija kao geografska i etnokulturna celina Republike Srbije, Savezne Republike Jugoslavije i Jugostočne Europe«, 121.

Grafikon 5.

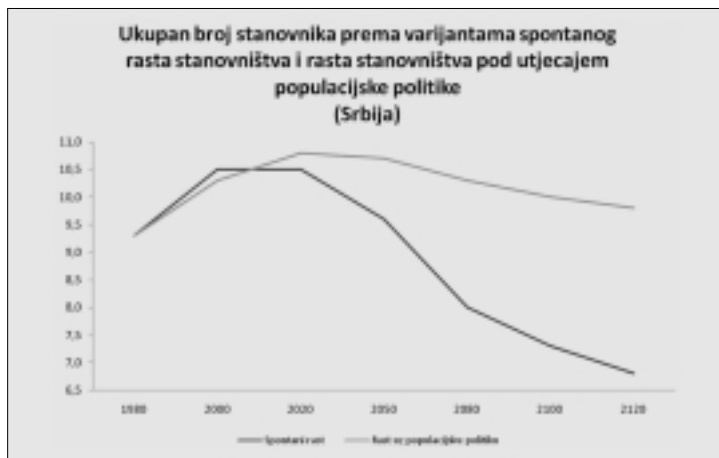
Napomena: projekcije se odnose na razdoblje do 2120 (apscisa) a broj stanovnika je izražen u milijunima (ordinata). Za sve grafikone projekcija izvor je: Miloš MACURA i Miroslav RAŠEVIĆ, »Demografske implikacije različitih modela rađanja u Srbiji«, *Ekonomski misao*, Beograd, 1983.

Grafikon 6.

Grafikon 7.

rast jedan od činitelja otpora prema asimilaciji i fizičkom istrebljenju.¹²² Ostaje pak otvoreno pitanje: Da li su albanske elite radi postizanja što veće brojčane dominacije Albanaca na Kosovu programirano zaista poticale na visoki natalitet? Neosporno, tradicionalni faktor ima određenu ulogu ali on je u uskoj povezanosti s gospodarskom nerazvijenošću, stoga ih treba promatrati u povezanosti i uzajamnosti.¹²³ Nije sporno da je vrlo visok udio Albanaca u stanovništvu Kosova rezultat je stoljetnih procesa.¹²⁴ Iseljavanje Srba s Kosova započelo je još krajem 17. stoljeća, napuštanjem juga zaposjeli su sjever.

Kolonizacije Srba koje je provodila prva Jugoslavija nisu dale rezultata. Ubrzani porast Albanaca nije davao nikakve nade da bi Srbija mogla osigurati populacijsku dominaciju na Kosovu.

Nerazvijenost a onda i etnička netrpeljivost bila su snažni činitelji sekularnih migracije Srba s Kosova. Sve do početka 1960-ih nije bilo bitne razlike u stopama prirodnog priraštaja Srba i Albanaca, ali zbog razlika u broju Albanaca i Srba disproporcije su u etničkoj strukturi bile sve veće.¹²⁵ Usto, otvaranjem prištinskog sveučilišta sredinom 1960-ih počinju useljavanja Albanaca iz Crne Gore, Makedonije i Centralne Srbije; procjenjuje se da je na Kosovo do kraja 1980-ih doseljeno oko 45.000 Albanaca.¹²⁶

Uz postojeću mladu dobnu strukturu useljavanje je dodatno pomlađivalo, ali to nije bilo presudno u populacijskom rastu Albanaca na Kosovu. Općenito, diferencirane etnodemografske procese na Kosovu, prvenstveno visoki natalitet/fertilitet Albanaca, srpska strana tumači kao političku volju a albanska strana nerazvijenošću.¹²⁷ Bitno je imati u vidu različite uvjete zbog kojih se smanjuje fertilitet. Teorijski su utemeljeni stavovi da modernizacija na Kosovu nije rezultat vlastitog društveno-gospodarskog razvoja, već je uvezena, što znači da nije provedena promjena institucija koje djeluju pronatalitetno u tradicionalnom okruženju.¹²⁸ Mlada dobna struktura, zadržavanje stope nataliteta na relativno visokoj razini, pad mortaliteta dojenčadi i, zbog mlade dobne strukture, vrlo niska opća stopa mortaliteta, činitelji su koji od početka 1960-ih uvjetuju u europskim razmjerima vrlo visok prirodni prirast Albanaca na Kosovu.

¹²² H. ISLAMI, »Demografska stvarnost Kosova« (preneseno iz: M. BLAGOJEVIĆ, »Iseljavanje Srba sa Kosova: trauma i/ili katarza«, 241.)

¹²³ U grupu socijalno-psiholoških faktora rezistencije smanjivanju fertiliteta spadaju religijske dogme, običaji i socijalne tradicije. (A. WERTHEIMER-BALETIĆ, »Ekonomске odrednice procesa demografske tranzicije«, 111.)

¹²⁴ M. RADOVANOVIĆ, »Kosovo i Metohija kao geografska i etnokulturna celina Republike Srbije, Savezne Republike Jugoslavije i Jugoistočne Europe«, 121-122.

¹²⁵ *Isto*, 121.

¹²⁶ H. ISLAMI, »Demografska stvarnost Kosova« (preneseno iz: M. BLAGOJEVIĆ, »Iseljavanje Srba sa Kosova: trauma i/ili katarza«, 239.)

¹²⁷ M. BLAGOJEVIĆ, »Iseljavanje Srba sa Kosova: trauma i/ili katarza«, 239-240.

¹²⁸ Dragan AVRAMOV, »Kosovo — posljednja oaza visokog fertiliteta u Evropi«, u: *Prilozi demografskim i ekonomskim naukama*, ZR, SANU, Beograd, 1994., 171.

Vojvodina

Srbi su u Južnu Ugarsku došli 1690. (selidba pod Arsenijem III. Čarnojevićem u vrijeme velikog rata s Osmanlijama). Migracijom stanovništva s juga, Srbija je svoje kulturno, nacionalno, ekonomsko i upravno središte utvrdila na ušću Save u Dunav.¹²⁹ Raspadom Austro-Ugarske sredinom studenoga 1918. u Vojvodinu ulaze vojne postrojbe Kraljevine Srbije, kao dio savezničkih trupa Antante. Unatoč kolonizaciji nakon Prvog svjetskog rata, prema popisu 1931. Srbi u Vojvodini nemaju natpolovičnu većinu jer je njezin sastav bio sljedeći: Srbi 37,8%; Mađari 23,2%; Nijemci 20,2%; Hrvati 8,2% itd.¹³⁰ Pretpostavlja se da je popis 1931. krivotvoren, povećavajući broj Srba u Vojvodini i BiH na štetu Albanaca, Mađara i Muslimana.¹³¹ Brojem i razmještajem koloniziranog stanovništva u Vojvodini prema etničkom podrijetlu, unatoč proklamaciji da je isključen nacionalni pristup i privilegiranost ikoje nacije, neprijeporno su bili prisutni nacionalnopolitički ciljevi.¹³² Agrarna reforma i kolonizacija nakon Drugoga svjetskog rata ciljala je na dostizanje apsolutne većine Srba u Vojvodini. Zbivanja tijekom i neposredno nakon Drugoga svjetskog rata izazvala su masovna stradanja, osvete i masovni progon Nijemaca iz ravničarskih dijelova Jugoslavije, a najviše iz Vojvodine.¹³³ Pred Drugi svjetski rat bilo je više od pola milijuna Nijemaca u Jugoslaviji, a 1948. samo 55 tisuća.¹³⁴ Na prostornom obuhvatu današnje Vojvodine broj Nijemaca bio je: popis 1931. 328.631 ili 20,2%; popis 1948. godine 28.869 ili 1,8%; popis 2002. 3.154 ili 0,2% Nijemaca.¹³⁵ Na imanja protjeranih Nijemaca kolonizirano je u Vojvodinu neposredno nakon Drugoga svjetskog rata 214.078 stanovnika. Najviše je kolonista doseljeno iz BiH, Hrvatske i Srbije. Od ukupnoga

¹²⁹ Vladimir ĐURIĆ, Slobodan ĐURIĆ, S. KICOŠEV, »Etnički sastav stanovništva Vojvodine«, u: *Etnički sastav stanovništva Srbije i Crne Gore i Srbi u SFR Jugoslaviji*, 98.

¹³⁰ S. ŽULJIĆ, *Narodnosna struktura Jugoslavije i tokovi promjena*, 109-121, Kocis KAROLY, S. KICOŠEV, *Etnička karta današnje teritorije Vojvodine*, Mađarska Akademija Nauka, Centar za geoznanstvena istraživanja, Geografski institut, Institut za istraživanje manjina, Budimpešta; Stanovništvo, *Nacionalna i etnička pripadnost*, Republički zavod za statistiku, Beograd, 2003.

¹³¹ Bogoljub KOČOVIĆ, *Žrtve drugog svjetskog rata u Jugoslaviji*, Biblioteka Naše delo, London, 1985., /druga naklada istog djela, Sarajevo, 1990./; I. BANAC, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, 57; Kazimir KATALINIĆ, *Argumenti, NDH, BiH, Bleiburg i genocid*, Naklada časopisa Republika Hrvatska, Buenos Aires — Zagreb, 1993.

¹³² Vidi: Branko PETRANOVIĆ, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove*, ISI, Beograd, 1969., 188; N. L. GAČEŠA, *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji, 1945-1948.*, Matica srpska, Novi Sad, 1984., 312, 374.

¹³³ »Neosporna je činjenica da su najteže demografske gubitke pretrpjeli u poraću upravo Folksdojčeri. Demografi i viktimozi veliki gubitak objašnjavaju vojnim i civilnim žrtvama u ratu, zatim poratnim stradanjima u raznim vidovima interniranja i na prisilnom radu u Jugoslaviji, te masovnom emigracijom, nešto za vrijeme, a najviše pri kraju i nakon završetka Drugoga svjetskog rata. Demografi i povjesničari izvode zaključak o demografskom gubitku Nijemaca u Jugoslaviji, dakle, ukupnom broju iseljenih, umrlih i nerođenih većem od 460.000 ljudi, što je s obzirom na populaciju, bez presedana u širim balkanskim okvirima.« (Vladimir GEIGER, *Folksdojčeri, pod teretom kolektivne krivnje*, Njemačka narodnosna zajednica, Zemaljska udruga Podunavskih Švaba u Hrvatskoj, Osijek, 2002., 12.)

¹³⁴ R. PETROVIĆ, *Migracije u Jugoslaviji i etnički aspekti*, 12.

¹³⁵ Stanovništvo, *Nacionalna i etnička pripadnost*, Republički zavod za statistiku, Beograd, 2003.; K. KAROLY, S. KICOŠEV, *Etnička karta današnje teritorije Vojvodine*.

broja kolonista 73,3% bili su Srbi, 10,5% Crnogorci, itd.¹³⁶ Protjerivanjem Nijemaca i kolonizacijom novog stanovništva promijenjena je etnička struktura. Broj Srba u Vojvodini porastao je s 613.910 koliko ih je bilo 1931. na 865.538 ili za 41% do 1953. godine. Tako je udio Srba u etničkoj strukturi Vojvodine porastao s 37,8 na 50,9%. Broj Srba u Vojvodini raste i između 1948. i 1991. kada je povećan s 827.633 na 1.125.317 ili za 36,0%, da bi do popisa 2002. taj broj porastao na 1.321.807 ili za 17,5% od popisa 1991.¹³⁷ Godine 2002. udio Srba u etničkoj strukturi Vojvodine dosegao je 65,0%.

Sve do 1966. dosta su masovna useljavanja u Vojvodinu Srba iz Srbije, BiH i Hrvatske, dok su iz Vojvodine u većoj mjeri iseljavali Hrvati prema Hrvatskoj, osobito od 1960-ih.¹³⁸ Između 1931. i 1953. smanjen je broj Hrvata sa 132.517 na 127.027 i zato njihov udio u etničkoj strukturi Vojvodine pada s 8,2 na 7,5%. Nakon toga broj Hrvata u Vojvodini raste i 1961. dostiže najveći broj, kada ih je bilo 145.341 ili 7,8%. Od popisa 1961. broj i udio Hrvata u Vojvodini neprestano opada: 1981. — 109.203 ili 5,5%; 1991. — 72.528 ili 3,7%; 2002. — 56.546 ili 2,8%. Dakle, broj je Hrvata u Vojvodini smanjen između 1961. i 2002. s 145.341 na 56.546 ili za 61,1%. Ovako velikom padu broja Hrvata u Vojvodini između 1981. i 1991. nije glavni razlog prirodno smanjenje, iako je i ono utjecalo, već neprekidno iseljavanje prema Hrvatskoj, osobito jako od kraja 1980-ih.

Od kraja 1980-ih započeli su različiti oblici pritisaka zbog kojih se u popisu 1991. jedan broj Hrvata izjasnio Bunjevcima i Šokcima a dosta ih je primorano na iseljavanje. S počecima antihrvatske propagandne i nakon toga ratne agresije na Republiku Hrvatsku pojačani su različiti oblici pritisaka na Hrvate u Vojvodini. Zbog toga se, kako je navedeno, u popisu 1991. 21.236 a u popisu 2002. 19.766 izjasnilo Bunjevcima.¹³⁹ Uzimajući razdoblje do popisa 1991., tako velik pad broja nematičnog naroda jedne jugoslavenske republike nije u isto vrijeme zabilježen ni u jednoj drugoj republici bivše Jugoslavije. Zbog pritiska dio se Hrvata radije izjašnjava za politički manje »opasne« Bunjevce ili Šokce.¹⁴⁰ Sve to upućuje na oprez kada pišemo o stvarnom broju Hrvata u Vojvodini prema popisu 2002. To je, dakle, popisom utvrđen broj Hrvata. Na prostoru Vojvodine nije se vodio rat no Hrvati su ipak pod prisilom morali napuštati Vojvodinu ili se ne izjašnjavati Hrvatima. Srpski su radikali iskoristili osvetoljubljivost hrvatskih Srba koji su tijekom 1991. i 1992. pobjegli u Srbiju te su udruženim snagama počeli napadati domove Hrvata i prisiljavati ih na zamjenu imanja koja su Srbi napustili u Hrvatskoj.¹⁴¹

¹³⁶ V. ĐURIĆ, S. ĐURIĆ, S. KICOŠEV, »Etnički sastav stanovništva Vojvodine«, 86.

¹³⁷ Stanovništvo, *Nacionalna i etnička pripadnost*.

¹³⁸ V. ĐURIĆ, S. ĐURIĆ, S. KICOŠEV, »Etnički sastav stanovništva Vojvodine«, 89.

¹³⁹ Vidi podatke: Nada RADUŠKI, »Etnička slika Srbije na početku XXI veka«, Tematski broj: *Bela kuga*, u: *Naše teme*, Beograd, 2006., br. 1, 58.

¹⁴⁰ I. CRKVENČIĆ, »Srpsko svojatanje dijela teritorija Republike Hrvatske u svjetlu nekih demografskih podataka (s posebnim osvrtom na istočnu Hrvatsku)«, u: *Zbornik Slavonija, Srijem, Baranja, Bačka*, Matica hrvatska, 1993., 111.

¹⁴¹ Tako su primjerice, srijemski Hrvati bili izloženi verbalnom zastrašivanju, najčešće telefonskim anonimnim pozivima i prijetećim pismima i klevetama, privođenju u policijsku postaju i ispitivanjima s tje-

U recentnim radovima, npr. u radu A. Ivkov, u kojima se razmatra proces povijesnog oblikovanja etničkog sastava Vojvodine piše se gotovo isključivo o Šokcima i Bunjevcima. Naime, iako se statistički navode, Hrvati se u analizi uglavnom prešućuju.¹⁴² Na drugome se mjestu samo konstatira: »Pripadnici hrvatske nacionalnosti (56,5 hiljada ili 2,8%) imali su značajno smanjenje broja (gotovo za polovinu), kao i udela u odnosu na jedanaest godina ranije. Negativna prosečna godišnja stopa rasta bila je jedna od najviših u Vojvodini, a apsolutno smanjenje znatno prevazilazi negativni prirodni prirast. To ukazuje na iseljavanje (najverovatnije prema matičnoj državi), ali i na promene u izjašnjavanju o nacionalnoj pripadnosti.«¹⁴³ Na pad broja Hrvata u Vojvodini utjecali su: promjena nacionalnog izjašnjavanja, prisilno iseljavanje Hrvata iz Vojvodine i, relativno najmanje, prirodno smanjenje. Broj Hrvata u Vojvodini u relativno kratkom roku je više nego prepolovljen. Kako to nazvati?

Hrvatska

Tek kada etnodemografske promjene na prostoru SFRJ, pa tako i Hrvatske kao jedne od nekadašnjih republika, stavimo u kontekst već odavno poznatih, stavova i ideja, onda se razumije i njihovo značenje. Unutar toga pozvat ćemo se na studiju J. Ilića »Broj i razmeštaj Srba na teritoriji avnojevske Hrvatske«, koja u bitnome sažima već poznata temeljna stajališta srpskoga velikodržavnog projekta u odnosu na Republiku Hrvatsku, ali i neke opservacije o etnodemografskim promjenama u Hrvatskoj u vrijeme ratne agresije.¹⁴⁴ Rad je zanimljiv jer provodi, sa spomenutih ideoloških pozicija, raščlambu bitnih činitelja promjena broja i prostornog razmještaja Srba u Hrvatskoj. U ovom dijelu rada razmotrit ćemo, osim demografskih kretanja u Hrvatskoj, i »povijesne« argumente promicatelja velikosrpskog državnog projekta u posezanju za hrvatskim državnim teritorijem. Osnovno je polazište spomenute ideologije prostorna ekspanzija, pa u tom kontekstu J. Ilić ne koristi naziv Republika Hrvatska jer je ona »umjetna tvorevina« i umjesto toga se govori o dvije Hrvatske: »autentična Hrvatska« i »avnojevska Hrvatska.«¹⁴⁵ »Autentičnu Hrvatsku« uglavnom se svodi na kajkavsko područje.¹⁴⁶ Spomenuti autor ističe da sada u primorskom dijelu ima vrlo malo Srba jer su nestali višestoljetnim procesom pokatoličenja, unijačenja i kroatizacije i genocidom za vrijeme ratova 1941.—1945. i 1991.—1992. J. Ilić prenosi otrcane i već odavno odbačene izmišljotine kako je »obimno unijačenje i katoličenje« Srba provedeno i u dubrovačkom području, zapadnoj Hercegovini, makarskom pri-

lesnim ozljeđivanjem, oružanim (bombaškim) napadima na kuće i imanja, otuđivanje imovine i prisilnom istjerivanju iz kuća a zabilježeno je i nekoliko ubojstava i nestanak nekoliko osoba. (Opširnije: Jasna ŽMEGAČ ČAPO, *Srijemski Hrvati*, Durieux, Zagreb, 2002., 29-30.)

¹⁴² Vidi: Anđelija IVKOV, *Demografska slika Vojvodine*, Zadužbina Andrejević, Beograd, 2006.

¹⁴³ N. RADUŠKI, »Etnička slika Srbije na početku XXI veka«, 58.

¹⁴⁴ Vidi: J. ILIĆ, »Broj i razmeštaj Srba na teritoriji avnojevske Hrvatske«, 7-205.

¹⁴⁵ Isto.

¹⁴⁶ »Zanimljiva je i vrlo važna činjenica da [još] sredinom XIX veka brojni, ugledni strani putopisci, vodeći državni statističari (austrijski, mađarski) i naučnici Hrvate ne nalaze uopšte ili ih nalaze u vrlo malom broju u Bosni, Hercegovini, Dalmaciji, Slavoniji, pa i u Istri. Područje Hrvata locira se uz slovenačku granicu, od Gorskog kotara, preko Zagreba, do Mađarske granice (uglavnom kajkavsko područje).« (Isto, 31.)

morju, na dalmatinskim otocima, u okolici Šibenika i Zadra, u Lici, Gorskom kotaru, Istri, Beloj krajini, Žumberačkom kraju, u okolici Zagreba, Slavoniji, Srijemu i u Ugarskoj.¹⁴⁷ Budući je studija pisana krajem 1992. godine, identifikacijom »srpski etnički prostor«, uz tada zaposjednuto područje Hrvatske, pokazuje se što bi još trebalo zaposjesti. Srpski etnički prostor, ili kako ga Ilić skraćeno naziva SEP, u »avnojevske Hrvatskoj« čine sva naselja u kojima Srbi u nacionalnom pogledu imaju apsolutnu većinu, a toj skupini pripadaju i ona naselja »u kojima su Srbi pre klero-ustaškog genocida 1941.—1945. i 1991.—1992. godine imali apsolutnu većinu«. Nadalje, SEP izvan Republike Srbije čine: »1. Enklavske teritorije pretežno naseljene nerskim stanovništvom, koje su sa svih strana okružene primarnim SEP-om (na pr. Cazinska krajina u BiH, Slunjski kraj u SO Krajini i dr.) i 2. Nužne prigranične ili spojne teritorije, koje za SEP imaju veliki ekonomsko-funkcionalni značaj. Tu spada ju, na primer, izlazi SEP-a na Jadran u severnoj (Zadar) i južnoj Dalmaciji (Dubrovačko primorje, te 'funkcionalni koridor' u severnoj Bosni (povezuje podrinsko-bosanski i zapadno-bosanski dio SEP-a). Enklavske i nužne ekonomsko-funkcionalne teritorije nazvali smo 'sekundarni SEP'. Ekonomsko-funkcionalna područja neophodna su da bi SEP mogao da funkcioniše kao posebna političko-teritorijalna cjelina. Najpravičnije bi bilo da SEP van Srbije bude sastavni deo SR Jugoslavije, čime bi faktički bilo rešeno srpsko pitanje.«¹⁴⁸ Dakle, ono što se percipira kao SEP treba objediniti, povezati i uzeti još prostora koliko je potrebno da bi sve to skupa moglo ekonomski opstati.

Pri tumačenju razlika u porastu broja Hrvata, Srba i dugih etničkih zajednica na prostoru Republike Hrvatske treba obuhvatiti više činitelja. Osim demografskih gubitaka tijekom i neposredno nakon Drugoga svjetskog rata treba uključiti migracije između dvaju svjetskih ratova, tijekom Drugoga svjetskog rata i neposredno nakon njega, te migracije do i nakon 1991. godine. Veliki demografski gubici povezani s Drugim svjetskim ratom nesumnjivo su utjecali na usporavanje brojčane dinamike i Hrvata i Srba u Hrvatskoj. Međutim, u razjašnjavanju razlika treba uključiti i druge činitelje. Navest ćemo identificirane/istražene, brojem značajnije migracije, koje su kratkoročno i dugoročno utjecale na promjenu narodnosnog/nacionalnog sastava u Hrvatskoj. Osim individualnih preseljavanja iz pasivnih, prirodnom osnovicom siromašnijih, krajeva tijekom prve polovice 20. st. znatan su utjecaj imale agrarne kolonizacije na promjenu narodnosnog sastava kako na ishodištu i odredištu migracije. Spomenuto je u dijelu rada o Kosovu, od 1920. do 1940. doseljeno je, uglavnom srpskih doseljenika iz poljoprivredno siromašnih krajeva Crne Gore, Hercegovine i Like, na Kosovo 17.679 obitelji.¹⁴⁹ Usto, s ciljem smanjenja udjela Mađara i Nijemaca u Banatu i Bačkoj, uz agrarnu reformu provedena je i kolonizacija novog stanovništva.¹⁵⁰ Prema podacima Nikole Gaćeše, u Banatu je između dvaju svjetskih ratova

¹⁴⁷ Isto, 28.

¹⁴⁸ Isto, 128-129 (bilješka).

¹⁴⁹ I. BANAC, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, 281-282.

¹⁵⁰ N. L. GAĆEŠA, »Prilog proučavanju agrarno-posedovne strukture i agrarnih prilika u Vojvodini u vreme stvaranja Jugoslavije«, *Naučni skup u povodu 50-godišnjice raspada Austro-Ugarske Monarhije i stvaranja jugoslavenske države*, ZR, JAZU, Zagreb, 1969., 275, 278.

kolonizirano 54.655 osoba. I u Makedoniji je radi istih ciljeva od 1920. do 1929. naseljeno je 2.418 kolonističkih obitelji. Prema drugim je izvorima naseljeno 6.377 kućanstava.¹⁵¹ Kolonizacijom između dvaju svjetskih ratova naseljen je i određen broj Srba iz Hrvatske na prostor Makedonije.¹⁵² Dakle, osim ratova, agrarne kolonizacije između dvaju svjetskih ratova imale su utjecaja i na preraspored stanovništva i promjenu narodnog sastava kolonizacijskih područja, kako unutar tako i izvan Hrvatske. Na prostor panonske Hrvatske, zahvaljujući agrarnoj reformi i kolonizaciji između dvaju svjetskih ratova, doseljeno je oko 8.000 obitelji ili oko 30.000 osoba. Kolonizirani dobrovoljci iz Hrvatske bili su podrijetlom iz Dalmacije, Like, Gorskog kotara, Korduna i Banovine. Kolonizacijom dobrovoljaca u istočnu Hrvatsku izmijenjen je narodni sastav naročito u vukovarskom, virovitičkom i osječkom kotaru.¹⁵³ Prema istraživanju Slobodana D. Miloševića iz Hrvatske je 1941. preseljeno u Srbiju oko 900 obitelji s oko 4.000 osoba, a to su bili Srbi koji su u Hrvatsku naseljeni nakon 1918. godine. Oni su organizirano preseljeni u Srbiju.¹⁵⁴ Ako se uključe imigracije u Posavinu, Moslavinu, bjelovarsko-križevačku okolicu, onda je ta srednja Hrvatska i krajevi do Šida, po procjeni Agrarno-pravnog odsjeka Banovine Hrvatske, primila do 1940. oko 150.000 osoba.¹⁵⁵ Nema, dakle, dvojbe da je kolonizacijska politika, koju je provodila država između dva svjetska rata, osim gospodarskih imala i nacionalnopolitičke ciljeve koji su produbljivali antagonizam između Hrvata i Srba.¹⁵⁶ U činitelje etnodemografskih promjena u Hrvatskoj tijekom 20. st., valja, dakle,

¹⁵¹ *Istorija makedonskog naroda. Knjiga III: Period između dva svjetska rata i narodna revolucija (1918-1945.)*, Beograd, 1970., 12-13.

¹⁵² S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriju Jugoslavije 1941—1945.*, 322.

¹⁵³ Između 1910. i 1931. porastao je udio, u ukupnom, pravoslavnog stanovništva u sljedećim kolonizacijskim kotarevima: Đakovo s 9,1 na 11,0%; Donji Miholjac sa 7,1 na 16,4%; Našice sa 16,9 na 21,2%; Slatina sa 40,0 na 44,3%; Virovitica s 11,0 na 25,2%; Osijek s 21,7 na 35,6%; Vukovar s 35,0 na 49,4%; Vinkovci s 9,9 na 13,6%; Županja s 3,4 na 6,3%. (Viktor HORVAT, *Suvremene nutarnje seobe i kretanja Hrvata. Posljedica dinamike društvenih procesa*, Zagreb, 1942., 61.)

¹⁵⁴ Prema podacima načelnika Ureda za izbjeglice i preseljenike Nedićeve Srbije od 18. siječnja 1945., sa područja NDH-a registrirano je 107.167 izbjeglica, 2.631 preseljenik i 11.235 osoba preseljenika na temelju dogovora u njemačkom veleposlanstvu 4. lipnja 1941. U siječnju 1945., prema službenim podacima tadašnjih srpskih vlasti, u Srbiji je bilo 121.033 izbjeglica i preseljenika s područja NDH-a. Drugi službeni srpski izvor iznosi podatak da je u kolovozu 1944. iz NDH-a u Srbiji bilo 118.167 izbjeglica i preseljenika. Jedan se broj izbjeglica vraćao iz Srbije samoinicijativno već 1941. Jedan se broj vraćao organizirano i uključio u partizanski pokret ili se uključio u četničke jedinice u Srbiji i prebacivao na prostor NDH-a. Nekoliko tisuća srpskih povratnika žena i djece vratilo na prostor NDH-a, uz dopuštenje vlasti a na temelju propusnica talijanskih i njemačkih okupacijskih vlasti. Uz znanje i pristanak vlasti NDH-a, ali prismoću, ilegalno se prelaženje izbjeglica iz Srbije u NDH-a pojačalo osobito tijekom 1943. godine. Masovni organizirani povratak izbjeglice i preseljenika iz Srbije u Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu zbio se u lipnju i srpnju 1945. (S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriju Jugoslavije 1941—1945.*, 125, 278, 280, 308-309, 310 i 367.)

¹⁵⁵ V. HORVAT, *Suvremene nutarnje seobe i kretanja Hrvata*, 62.

¹⁵⁶ Prema istraživanjima, očiti je cilj kolonizacije bio i penetracija dragovoljaca u hrvatske krajeve. Kolonizirane su dragovoljačke i druge kolonističke obitelji, uglavnom iz pasivnih dijelova zemlje (Bosne i Hercegovine, Like, Korduna, Crne Gore, Dalmacije). Kolonizirali su i optanti iz Mađarske i izbjeglice iz Istre. Od ukupnog broja podijeljenog kolonistima 73,8% dobili su dragovoljci iz srbijanske i crnogorske vojske. Kolonizacija je bila instrument politike u zemlji, s prije navedenim ciljem (penetracija dragovoljaca u hrvatske krajeve), a bila je na štetu mjesnog stanovništva, i prema istraživanjima Zdenke Šimončić-Bobetko,

uključiti i agrarne kolonizacije između dvaju svjetskih ratova. Bitno je važno imati u vidu sljedeće: zadnji popis stanovništva prije Drugoga svjetskog rata proveden 1931. a prvi nakon rata 1948. godine. Često se i u novije vrijeme žrtve izračunavaju »metodom nabacivanja« koji se nikako ne mogu uklopiti u demografske okvire. Procjene ukupnih demografskih gubitaka¹⁵⁷ kao i njihov etnički sastav stalno se istražuje i stoga one koje navodimo nisu konačne, a osobito one koje se odnose na Drugi svjetski rat. Prema procjeni Vladimira Žerjavića gubitci su, na današnjem hrvatskom državnom teritoriju, u dva svjetska rata i epidemijama oko 657.000 osoba. Od ukupnog su broja: 340.000 Hrvati, 201.000 Srbi i 116.000 ostali.¹⁵⁸ Ukupni je neto demografski gubitak Hrvatske u razdoblju 1900.—1991. prema istraživanjima/procjenama V. Žerjavića 1.491.000 osoba. Od toga su 783.000 Hrvati, 478.000 Srbi, 230.000 ostale narodnosti. Sažeto: da nije bilo iseljavanja, rata i epidemije, u 1991. Hrvatska bi od početnih 3.199.000 stanovnika 1900., s prirastom od 3.044.000 i doseljenih 263.000, imala 6.506.000, umjesto 4.784.000 (u ovom se broju stanovnika Republike Hrvatske nalazi i oko 285.000 osoba na tzv. privremenom radu u inozemstvu).¹⁵⁹ Samostalnim istraživanjem, do gotovo istih procjena demografskih gubitaka Hrvata i Srba tijekom Drugoga svjetskog rata došao je i Bogoljub Kočović.¹⁶⁰ Zašto uvećavati broj žrtava? Odgovor valja potražiti u događajima koji su uslijedili početkom 1990-ih.¹⁶¹

Kolonizacija poslije Drugoga svjetskog rata 1945.—1948. provodila se kao savezna kolonizacija iz Hrvatske u Vojvodinu, ali isto tako je provedena agrarna reforma i kolonizacija unutar Hrvatske. Stoga ih treba promatrati odvojeno. Iz Hrvatske je, prema podacima Glavne komisije za naseljavanje boraca u Vojvodini, ukupno u Vojvodinu preseljeno 9.279 obitelji s 52.868 članova obitelji.¹⁶² Ovi podaci ne uključuju kolonističke obitelji iz Hrvatske u Baranju i u dio Srijema (kotar Vukovar), koje

od samog početka pothranjivala je antagonizme među starosjediocima i doseljenim dragovoljcima. (Opširnije: Z. ŠIMONČIĆ-BOBETKO, »Kolonizacija u Hrvatskoj 1919.—1941. godine«, *Povijesni prilozi*, Zagreb, 1990., br. 9, 85-164.)

¹⁵⁷ Čestu zabunu stvara nerazlikovanje pojma demografski gubitak od pojma stvarni ili neposredni ratni gubitak. Ukupni demografski gubitak čini: čisti demografski gubitak (smanjeni natalitet zbog rata) i stvarni demografski gubitak. Stvarne demografske gubitke čine: pogibije vojnih i civilnih osoba za vrijeme rata i smrtni slučajevi poslije rata zbog ozljeda, bolesti, nedovoljne ishrane, nestašice lijekova itd. prouzročeni ratnim prilikama i broj iseljenog stanovništva zbog rata. Smanjeni natalitet i iseljavanje stanovništva zbog rata predstavljaju demografske gubitke, ali ne i stvarne gubitke života, a uračunati su u ukupne demografske gubitke.

¹⁵⁸ Ukupni demografski gubitci i njihov narodni sastav temelje se na procjenama iznijetim u: V. ŽERJAVIĆ, *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, Jugoslavensko viktimološko društvo, Zagreb, 1989.; ISTI, *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga. Gubici stanovništva Jugoslavije u drugome svjetskom ratu*, Globus, Zagreb, 1992.

¹⁵⁹ V. ŽERJAVIĆ, »Kretanje stanovništva i demografski gubitci Republike Hrvatske u razdoblju 1900.—1991.«, *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, 1993., br. 2-3, 65-84.

¹⁶⁰ B. KOČOVIĆ, *Žrtve drugog svjetskog rata u Jugoslaviji*.

¹⁶¹ Vidi: *Jasenovac. Mjesto natopljeno krvlju nevinih 1941/1985/1991.*, Sveti arhijerejski sinod Srpske pravoslavne crkve, Beograd, 1990.

¹⁶² Vladimir STIPETIĆ, »Agrarna reforma i kolonizacija u FNRJ godine 1945.—1948.«, *Rad JAZU*, Zagreb, 1954., knj. 300, 431-472.

su također ulazile u saveznu kolonizaciju, ali one uključuju kolonizaciju boraca invalida i demobiliziranih boraca gardijskih jedinica u Srijem, napose u rumski, staropazovački i zemunski kotar.¹⁶³ Prema podacima Ministarstva poljoprivrede i šumarstva NR Hrvatske u saveznoj je kolonizaciji 1945.—1948. iz Hrvatske u Vojvodinu, Baranju i hrvatski dio Srijema kolonizirano 9.563 obitelji ili oko 54.500 osoba.¹⁶⁴ U ovaj broj nisu uključena sva preseljenja boraca invalida i demobiliziranih boraca gardijskih jedinica, jer su ta preseljenja znatnim dijelom ostvarena uz neposrednu pomoć Jugoslavenske armije pa neka od njih, kao ona samovoljna, nisu registrirana u Ministarstvu poljoprivrede i šumarstva. Tijekom provođenja kolonizacije promijenjen je prvobitni plan udjela hrvatskih i srpskih obitelji u ukupnom broju obitelji koje su predviđene za kolonizaciju iz Hrvatske u Vojvodinu prema saveznom zakonu.¹⁶⁵ Na temelju istraživanja, V. Stipetić daje procjenu prema kojoj su od blizu 53.000 saveznih kolonista iz Hrvatske u Vojvodinu oko 43.000 ili oko 81% bili su Srbi.¹⁶⁶ U vrijeme agrarne kolonizacije najveći je broj doseljenika doselio na područje Srbije i Vojvodine. Do 1955. Hrvatska i Slovenija u unutrašnjim migracijama (između republika i pokrajina) imaju negativan saldo migracija, tj. veći broj iseljenih nego doseljenih.¹⁶⁷ Za Hrvatsku agrarna kolonizacija iz Hrvatske u Vojvodinu predstavlja demografski gubitak. Kako su veliku većinu koloniziranog stanovništva iz Hrvatske u Vojvodinu činili Srbi, to je jedan od čimbenika koji je doprinio smanjenju udjela Srba u Hrvatskoj, ne samo kratkoročno već i dugoročno. Treba imati u vidu činjenicu prema kojoj su preseljenici bili u najvitalnijoj dobi. N. L. Gačeša ističe: »Može se samo pretpostaviti da je riječ o smanjenju čije posljedice ne bi trebalo podcijeniti, iako ne toliko zbog ukupnog broja iseljeničkog stanovništva, koliko zbog činjenice da ga je sačinjavala uglavnom mlada i aktivna populacija, dakle najvitalniji dio etnikuma.«¹⁶⁸ Manji broj koloniziranog stanovništva vratio se u Hrvatsku. Nije naodmet još jednom istaknuti, kolonizacija stanovništva iz Hrvatske u Vojvodinu imala je utjecaja na kratkoročne i dugoročne promjene narodnosnoga sastava u Hrvatskoj i Vojvodini. Unatoč iseljavanju u zapadnoeuropske i prekomorske zemlje rast broja Hrvata u Hrvatskoj neprekinuto su osiguravala useljavanja iz BiH-a. Isto tako su imigracije Srba iz

¹⁶³ Marijan MATICKA, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1945.—1948.*, Školska knjiga — Stvarnost, Zagreb, 1990., 78.

¹⁶⁴ Isto.

¹⁶⁵ U jesen 1945. godine planirano je prema saveznom zakonu o kolonizaciji preseliti 9.000 obitelji iz Like, Dalmacije, Korduna, Gorskog kotara, Hrvatskog primorja i Hrvatskog zagorja u Bačku, Baranju i Srijem. Prvobitno je bilo predviđeno iz Hrvatske preseliti 5.500 hrvatskih i 35.000 srpskih obitelji. Tijekom kolonizacije promijenjeni narodnosni udio iz Hrvatske u saveznoj kolonizaciji tumačen je različitim postradalošću pojedinih hrvatskih područja, gospodarskim prilikama ali i različitim odzivom za kolonizaciju. (Vidi: M. MATICKA, »Sudjelovanje Hrvatske u saveznoj kolonizaciji 1945.—1948.«, *Zbornik Zavoda za povijesne znanosti istraživačkog centra JAZU*, Zagreb, 1981., vol. 11, 300.)

¹⁶⁶ V. STIPETIĆ, »Jedno stoljeće u razvoju nacionalne strukture stanovništva na teritoriju SR Hrvatske (1880.—1981.)«, u: *Suvremeni ekonomski problemi*, JAZU — Informator, Zagreb, 1978., 120.

¹⁶⁷ Dušan BREZNIK, *Stanovništvo Jugoslavije*, Konzorcijum instituta društvenih nauka u Jugoslaviji — Chronos, Titograd, 1991., 26.

¹⁶⁸ N. L. GAČEŠA, *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji, 1945.—1948.*, 374. U Vojvodini je 1940. bilo 593.735 Srba, a prema popisu 1948. njihov je broj porastao na 841.246 ili za 247.511 osobu. (Vidi: Isto.)

Hrvatske i BiH-a u Centralnu Srbiju i Vojvodinu pridonosile rastu broja Srba u Srbiji. I, kada se ocjenjuju kolonizacije, onda se kriteriji oblikuju prema nacionalnopolitičkim ciljevima, što pokazuje sljedeći primjer. Naime, logična je konstatacija pri ocjeni kolonizacija Srba u Vojvodinu: »Ovim preseljenjem smanjen je broj i procentualni udio Srba u Hrvatskoj, a povećan je njihov udeo i broj u Vojvodini«. Zbog kolonizacije došlo je do »znatnog smanjenja broja Srba u Dalmaciji, Lici, Baniji i Kordunu. S druge strane, povećan je broj i udio Srba u Vojvodini, tako se na jednoj strani gubilo, a na drugoj strani dobijalo.«¹⁶⁹ No, kada se govori o kolonizaciji Hrvata, e tu je ocjena drugačija, iako su kolonizirani na teritorij Hrvatske. Jer, naseljavanje Hrvata iz Hrvatskog zagorja, Hercegovine, Like i Dalmacije u Baranju, osječki i vukovarski kraj, smatra J. Ilić plansko-selektivnim naseljavanjem Hrvata na ispražnjena njemačka, srpska i židovska imanja s ciljem preotimanja srpskih prostora.¹⁷⁰ Rezultati popisa pokazuju da, unatoč iseljavanju prema Srbiji, broj Srba u Hrvatskoj raste do 1971., jer su dominantno živjeli u seoskim naseljima koja imaju više stope nataliteta. Činjenica je da je smanjivanje broja Srba u Hrvatskoj od 1971.—1981. rezultat emigracije i smanjivanja prirodnog prirasta. Za smanjivanje broja Srba u Hrvatskoj nije važan razlog »masovno izjašnjavanje Srba kao Jugoslavena«, jer takve masovnost nije bilo. Navode M. Spasovski i sur. opovrgava detaljno istraživanje S. Šterca.¹⁷¹ U međupopisnom razdoblju 1981. do 1991. broj Srba u Hrvatskoj povećan je s 11,5 na 12,2%. Kako se tvrdi, to je posljedica povratka samo dijela srpske populacije srpskom etničkom identitetu pod utjecajem najnovijih međunacionalnih zaoštavanja devedesetih godina i prijetnji hrvatskih vlasti novim genocidom nad Srbima.¹⁷² Između popisa 1948. i 1991. povećan je broj Srba u Hrvatskoj za 36.967 ili za 6,8%. Dakle, mali porast broja Srba u Hrvatskoj, M. Spasovski i sur. tumače kao posljedicu genocida nad Srbima u NDH-a, neprekinutog iseljavanja Srba iz Hrvatske, masovnog prelaska u Jugoslavene i u novije vrijeme nedovoljnog prirodnog obnavljanja.¹⁷³ Ništa novo ne iznosimo ako napominjemo da je česta i, nažalost, omiljena tema promicatelja velikosrpskog državnog projekta manipulacija brojem i nacionalnim sastavom demografskih gubitaka u Drugome svjetskom ratu. O potonjim demografskim gubitcima već su navedena neka istraživanja. Kada se govori o iseljavanju Srba onda valja imati u vidu da su osim Srba iz nerazvijenih hrvatskih općina relativno više iseljavali Hrvati. Od 1971. do 1991. samo su 3 općine — od 15 nekada okupiranih — ranije imale porast stanovništva, a dok je u ostalih 12 proces depopulacije bio već u tijeku (duže ili kraće vrijeme). Analizom narodnosnog sastava po tim općinama, utvrđeno je da u njima broj Hrvata znatno brže smanjen nego broj Srba. Isti zaključak vrijedi i za nekada »djelomično okupirane« općine, s većinskim hrvatskim žiteljstvom.¹⁷⁴

¹⁶⁹ J. ILIĆ, »Broj i razmeštaj Srba na teritoriji avnojevske Hrvatske«, 85, 108.

¹⁷⁰ Isto, 85.

¹⁷¹ M. SPASOVSKI, S. KICOŠEV, D. ŽIVKOVIĆ, »Broj i teritorijalni razmeštaj Srba i Crnogoraca u Socijalističkoj Republici Jugoslaviji posle Drugog svjetskog rata«, 292.

¹⁷² Isto, 292.

¹⁷³ Isto.

U strukturi doseljenika u Hrvatsku prednjače općine iz BiH-a koje u svom sastavu ili u blizini nemaju većih gradskih centara. Do 1960-ih useljavanje iz BiH usmjereno je prema plodnom zemljom bogatoj Slavoniji, a od 1970-ih prema velikim gradovima i priobalju u Hrvatskoj. Osim izravnog useljavanja u Hrvatsku, dio useljenika otišao je na privremeni rad u inozemstvo iz BiH-a, a vratio se i stalno nastanio u Hrvatskoj. Bitno je važno imati u vidu da su tijekom čitavog 20. st. migracije Hrvata i Srba bile usmjerene prema matičnim državama. Hrvati su selili u Hrvatsku a Srbi u Srbiju. Hrvati iz BiH-a i Vojvodine selili su prema Hrvatskoj, a Srbi iz Hrvatske i BiH prema Srbiji. U čitavoj Srbiji, prema popisu 1981., živjelo je 219.358 osoba rođenih u Hrvatskoj, a u Hrvatskoj su, isto tako prema popisu 1981., živjele 86.902 rođene u Srbiji. Prema popisu 1981.: u užoj Srbiji živjelo je 119.717 osoba rođenih u Hrvatskoj, a u Hrvatskoj 38.181 osoba rođena u užoj Srbiji; u Vojvodini su živjele 97.353 osobe rođene u Hrvatskoj, a u Hrvatskoj 38.929 osoba rođenih u Vojvodini; na Kosovu živjelo je 2.288 osoba rođenih u Hrvatskoj, a u Hrvatskoj 9.792 osobe rođene na Kosovu.¹⁷⁵ Razložno je postaviti pitanje koliko bi danas bilo Srba u Srbiji da nije bilo useljavanja Srba iz Hrvatske i BiH-a. Isto tako valja postaviti pitanje koliko bi danas bilo Hrvata u Hrvatskoj da nisu useljavali Hrvati iz BiH-a i Vojvodine, ali i s Kosova. Broj hrvatskih Srba smanjivao se na nerazvijenim hrvatskim prostorima ali se povećavao u velikim hrvatskim gradovima i u Srbiji. Više su iseljavali Hrvati iz nerazvijenih hrvatskih općina gdje su Srbi činili natpolovičnu većinu. Hrvati su s tih prostora selili isto tako prema gradovima i zapadnoeuropskim i prekomorskim zemljama. Razmatranje migracije može se činiti preopširno, ali on je bitno i nezaobilazno u razumijevanju etnodiferencijacijskih značajki u Hrvatskoj tijekom 20. stoljeća. U razvoju etnodemografskih struktura u Hrvatskoj važnu su ulogu imali ratovi, agrarne kolonizacije, odlazak na tzv. privremeni rad u inozemstvo, proces deagrarizacije i migracijske struje osobito između Hrvatske, BiH i Srbije. Hrvati su iseljavali u velike hrvatske gradove ili u inozemstvo, a Srbi u hrvatske gradove, manjim dijelom u inozemstvo, a više u Srbiju. Analiza dobno-spolne strukture, Hrvata i Srba u Hrvatskoj po popisu stanovništva 1991. kazuje da su Hrvati imali blago povoljniji udio mladih (0 do 14 godina) u ukupnom stanovništvu, tj. 19,6% a Srbi 17,3% mladih u ukupnom broju Srba u Hrvatskoj. Migraciju treba promotriti s njezinim izravnim i neizravnim kratkoročnim i dugoročnim učincima: ne može se promatrati samo kao jednostavno oduzimanje ili pribrajanje iseljenika i useljenika u određenom kraćem vremenu već s njezinim dugoročnim učinkom. Prema tome, migracija u dugoročnom razvoju stanovništva ima multiplikativni učinak bilo u pravcu demografskog rasta na imigracijskom području ili smanjenja na emigracijskom području.

Kretanje broja i udjela Hrvata i Srba u Hrvatskoj tijekom 20. st. uvjetovano je: ratovima s njihovim izravnim i neizravnim demografskim gubitcima, naglašenim razlikama u pravcima prostorne pokretljivosti, migracijama u smjeru matičnih republika, prirodnim asimilacijskim procesima, te drugim nedemografskim pojavama i procesima.

¹⁷⁴ Andelko AKRAP, »Demografsko stanje i procesi u Hrvatskoj s osvrtom na privremeno okupirani prostor«, *Revija za socijalnu politiku*, Zagreb, 1995., br. 1. 37-50.

¹⁷⁵ S. ŽULJIĆ, *Narodnosna struktura Jugoslavije i tokovi promjena*, 99.

Kome pripadaju Jugoslaveni?

Političke i ideološke prilike u vrijeme oko popisa znale su stvarati privid o etnodemografskim promjenama. Stoga se tijekom 20. st. ni u mirnodopskim uvjetima ne mogu objasniti promjene etničkog sastava stanovništva samo prirodnim kretanjem i useljeničko-iseljeničkim tijekovima, ne samo u cjelokupnom analiziranom razdoblju već i između pojedinih popisa stanovništva. Najbolji su primjer za to Jugoslaveni. Osobe koje su se u popisima stanovništva izjasnile »Jugoslavenima« smatrane su, prema popisnoj metodologiji, nacionalno neizjašnjenim. U 1980-im upravo je ova popisna kategorija bila plod političkih manipulacija jer je to bilo pogodno za procjene o većem broju Srba u Hrvatskoj nego li je to utvrđeno u popisu, a od početka rata 1991. o većem broju iseljenih Srba iz Hrvatske. U tom kontekstu zanimljive su procjene koje promicatelji velikosrpskog državnog projekta koriste kako bi se uvećao broj iseljenih hrvatskih Srba od 1991. do 1995. godine. Iako se u popisu korištene literature, gdje se razmatra utjecaj broja Jugoslavena na broj Srba, navodi egzaktno i temeljito istraživanje S. Šterca¹⁷⁶ o etničkom podrijetlu »Jugoslavena« u Hrvatskoj u popisu 1981., J. Ilić iznosi tvrdnju da taj problem nije znanstveno istražen i stoga daje vlastite procjene koje nisu utemeljene.¹⁷⁷ Budući se, dakle, detaljni rezultati istraživanja S. Šterca o etničkom podrijetlu »Jugoslavena« u Hrvatskoj ne uklapaju u ideološku shemu daju se, što će daljnja razmatranja pokazati, neutemeljene procjene o etničkoj pripadnosti Jugoslavena. Jednostavno se iznosi zaključak: »U Hrvatskoj se znatan broj Srba izjašnjavao kao Jugoslaveni iz egzistencijalnih i bezbednosnih razloga. Jer, lakše se zapošljavalo i bilo je bezbednije biti Jugosloven nego Srbin.«¹⁷⁸ Teško da itko tko i površno pozna stvarnu situaciju u Hrvatskoj može govoriti o ikakvoj diskriminaciji Srba u Hrvatskoj nakon Drugoga svjetskog do 1991. pa tako i oko popisa 1981. J. Ilić navodi: »[...] ima formiranih mišljenja na osnovu dovoljno obimnog statističkog uzorka da je u Hrvatskoj 83% Jugoslavena srpskog porekla«. Ako se, dakle, pribroji 83% Jugoslavena »srpskog porekla« onda je u Hrvatskoj 1981. bilo oko 790.000 Srba, tj. oko 258.000 više nego što je popis utvrdio.¹⁷⁹ Autor citirane studije drži da je možda previsoka procjena da je 83% Jugoslavena »srpskog porekla«, pa procjenjuje da je najmanje 50% onih koji su se u Hrvatskoj 1981. izjasnili Jugoslavenima »srpskog porekla«. Prema tome, umjesto popisom 1981. utvrđenog broja od 531.502 dolazi do 721.030 Srba u Hrvatskoj. Tako J. Ilić procjenjuje da umjesto popisom 1991. utvrđenih 582.000 treba biti 751.000 Srba.¹⁸⁰ Na temelju ovoga vidimo koji je pravi razlog Ilićevih neutemeljenih procjena o etničkom podrijetlu Jugoslavena. Usto, proizvoljne procjene etničkog podrijetla Jugoslavena imaju i drugu sasvim praktičnu svrhu s ciljem povećanja teritorija sa srpskom većinom. To citirani autor odmah pokazuje. Jer da bi imali apsolutnu većinu Srba 1981. u op-

¹⁷⁶ S. ŠTERC, »Etničko podrijetlo 'Jugoslavena' u Hrvatskoj«, u: *Političko-geografska i demografska pitanja Hrvatske*, 141-163.

¹⁷⁷ Vidi: J. ILIĆ, »Broj i razmeštaj Srba na teritoriji avnojevske Hrvatske«, 90.

¹⁷⁸ *Isto*, 91.

¹⁷⁹ *Isto*, 105.

¹⁸⁰ *Isto*, 105-106.

činama Pakrac, Petrinja i Vukovar i relativnu većinu u općinama Daruvar, Grubišno Polje i Beli Manastir potrebno je broju Srba — pribrojiti stanovnike tih općina koji su se u popisu izjasnili kao Jugoslaveni.¹⁸¹ Konačno, što je pokazalo istraživanje o etničkom podrijetlu »Jugoslavena« u Hrvatskoj:¹⁸² »Jugoslaveni« su primarno formirani u etnički mješovitim sredinama, u etnički mješovitim brakovima i mješovitim porodicama. Udjeli pojedinih naroda, narodnosti, etničkih grupa i ostalih nacionalnosti u formiranju »Jugoslavena« uglavnom su razmjerni njihovoj zastupljenosti u ukupnoj populaciji. Bitnu su ulogu u formiranju »Jugoslavena« u Hrvatskoj imali pored Hrvata (70—75%), Srba (15—20%) i ostale etničke skupine (5—10%). Podatci pokazuju da je samo iz 2.037 etničkih homogenih srpskih porodica bilo izjašnjavanja djece kao »Jugoslaveni«, što je također samo 2,6% svih srpskih porodica s djecom u Hrvatskoj. Kod Mađara je npr. taj udio veći i iznosi 3,1% od svih mađarskih porodica u Hrvatskoj, a kod Hrvata je takvih porodica bilo oko 0,4% ili 2.395 ukupno.¹⁸³ Činjenično je utemeljeno da je sporiji porasta broja Srba u Hrvatskoj do 1991. posljedica demografskih gubitaka nastalih tijekom Drugoga svjetskog rata (kao i kod Hrvata), iseljavanja iz ruralnih područja u gradska naselja u Hrvatskoj, Vojvodinu i užu Srbiju, ali se kao važan razlog ne može uzeti da je izjašnjavanje Jugoslavenima — a još manje da je njihovo izjašnjavanje Hrvatima — važan razlog sporijeg porasta broja Srba.¹⁸⁴ Zaista je nemoguće istražiti promjene broja Hrvata i Srba u Hrvatskoj od 1945. do 1990. ako se ne uzmu u obzir migracije Hrvata i Srba između Hrvatske, Srbije i BiH-a. Za takvo istraživanje popisi stanovništva provedeni u SFRJ od 1948. do 1981. daju obilje statističke građe.

Nove procjene za nove nesporazume

Na temelju iskonstruiranih činjenica o broju Srba kojem se proizvoljno dodaju oni koji su se izjasnili Jugoslavenima, prave se različite procjene i broja izbjeglih Srba iz Hrvatske od 1991. do rujna 1992. Po uhodanom i poznatom propagandnom obrascu odmah se izbacuje brojka o pokatoličenju »hiljada srpske dece«.¹⁸⁵ Kroz dugu povijest Katolička crkva i Vatikan jesu, prema J. Iliču, glavni krivci za brojne nedaće koje su Srbi doživjeli u Hrvatskoj.¹⁸⁶ Općenito govori o masovnim stradanjima Srba u Hrvatskoj 1991. i 1992. godine. Istovremeno nema niti spomena o stravičnim masakrima nad Hrvatima 1991. godine. Prema istraživanjima, sistematičnost i broj stradalih civila u masakrima u agresiji na Hrvatsku na hrvatskom teritoriju na koji Srbija ima

¹⁸¹ Isto, 94-95.

¹⁸² Vidi: S. ŠTERC, »Etničko podrijetlo 'Jugoslavena' u Hrvatskoj«, 160-161.

¹⁸³ Isto.

¹⁸⁴ Vidi: J. ILIĆ, »Broj i razmeštaj Srba na teritoriji avnojevske Hrvatske«, 98.

¹⁸⁵ »U najnovijem periodu (1990—92) po podacima Informacionog centra Srpskog sabora iz Beograda i sveštenika Srpske pravoslavne crkve 'dobrovoljno' pokatoličene hiljade srpske dece.« (Isto, 125.)

¹⁸⁶ Kroz čitavu studiju provlači se, vrlo blago rečeno u odnosu na ono što piše, prezir i odbojnost prema Katoličkoj crkvi. Između ostalog piše: »Hrvatska katolička crkva sprovodila je antipravoroslavnu i antisrpsku, a posle stvaranja Jugoslavije i antijugoslavensku kampanju, sve do naših dana, i to na bazi katoličkog prozelitizma, odnosno rimokatoličke (vaticanske) netolerancije i agresije prema pravoslavlju. Neka semeništa (učilišta) i samostani hrvatske Katoličke crkve bili su važni rasadnici hrvatskog klero-nacionalizma, srbofobije i ustaštva. Oni su to verovatno i sada.« (Isto, 43.)

osvajачke pretenzije, pokazuje da ih nije moguće gledati kao slučajne.¹⁸⁷ Bez obzira u ime koje strane počinjeni, izvan svake je pomisli opravdavati zločine, pa tako i one počinjene tijekom Domovinskog rata od hrvatske strane. J. Ilič navodi da su mnogi Srbi pobijeni a usto je u Srbiji u rujnu 1992. godine bilo 186.911 Srba izbjeglica iz Hrvatske. Prema istom izvoru, broj Srba na »teritoriji avnojevske Hrvatske smanjen je za preko 50%, i to za godinu i po«.¹⁸⁸ Nadalje, J. Ilič piše: »Po podacima Komisije za ratne zločine i zločin genocida Republike Srbije i Informacionog centra Srpskog sabora iz Republike Hrvatske proterano je preko 300.000 Srba. Ima informacija da je na teritoriju avnojevske Hrvatske ostalo još svega 20% Srba. U svakom slučaju 'učinak' čišćenja teritorija od Srba je veoma uspješan. Antisrpski 'učinak' je čak obimniji i plodotvorniji nego za vreme klero-ustaške Nezavisne Države Hrvatske (1941—1945)«.¹⁸⁹

Osvrnut ćemo se na neke prethodno istaknute tvrdnje. Proglašenjem samostalnosti Hrvatska nije kontrolirala sav svoj državni teritorij. Nakon potpisivanja primirja u Sarajevu 3. siječnja 1992. okupacijska JNA kontrolirala je oko 15.000 km² ili oko 26,5% od ukupne površine Hrvatske. Na tom je teritoriju prema popisu iz 1991. živjelo 549.083 stanovnika ili 11,5% od ukupnog broja stanovnika Hrvatske. Od ukupnog stanovništva na okupiranom prostoru narodnosni je sastav bio sljedeći: Hrvata 203.656 ili 37,1%; Srba 287.830 ili 52,4%; ostalih 57.597 ili 10,5%.¹⁹⁰ Za vrijeme okupacije od ukupnoga broja Hrvata koji su živjeli na tim prostorima ostalo je do 5%.¹⁹¹ Prema popisu 1991. od ukupnoga broja Srba u Hrvatskoj živjelo je na okupiranim prostorima 287.230 a u ostalim dijelovima Hrvatske 293.833.¹⁹² Prema tome, nije moguće govoriti da je do listopada 1992. Hrvatsku napustilo oko 300.000 Srba. Zbog pritisaka, straha, bijega od »nove ustaške vlasti« itd., u vihoru rata iseljavali su Srbi i s teritorija pod nadzorom hrvatske vlasti. Ako usporedimo broj Srba utvrđen popisom 1991. na prostoru koji je bio pod kontrolom hrvatskih vlasti s brojem Srba popisanih 2001., onda je broj od »gotovo 200.000« iseljenih Srba iz područja pod kontrolom hrvatske vlasti — precijenjen.¹⁹³ Srbi su iseljavali s prostora pod kontrolom hrvatske vlasti i s nekada okupiranih postupno od same okupacije, dakle tijekom čitavoga rata. Prema procjeni, iz Hrvatske je u Saveznoj Republici Jugoslaviji i BiH-u bilo izbjeglica (sredinom godine): 74.728 osoba 1992., 117.000 osoba (kumulativ) 1993., 127.000 osoba (kumulativ) 1994., 175.000 osoba (kumulativ) 1995., 314.689 osoba (kumulativ) 1996., 289.571 osoba 1997. i 280.230 osoba (kumulativ) 1998. godine.¹⁹⁴ Na temelju procjene s kraja 2000., poslije 1991. napustilo je svoje domove u

¹⁸⁷ V. ŠAKIĆ, Slavenka SEDLAR, Anka TOJČIĆ, »Ratni zločin i zločin genocida u agresiji Srbije na Republiku Hrvatsku 1991.«, *Društvena istraživanja*, 1993., 2(2-3), 407-453 (tematski broj).

¹⁸⁸ J. ILIĆ, »Broj i razmeštaj Srba na teritoriji avnojevske Hrvatske«, 125.

¹⁸⁹ Isto.

¹⁹⁰ Vidi: S. ŠTERC i Nenad POKOS, »Demografski uzroci i posljedice rata protiv Hrvatske«, *Društvena istraživanja*, 1993., 2(2-3), 305-333 (tematski broj).

¹⁹¹ Isto, 327.

¹⁹² Isto, 328.

¹⁹³ Marcus TANNER, *Hrvatska — država stvorena u ratu*, Zagreb, 1999., 327-328.

¹⁹⁴ *Izješće Vlade Republike Hrvatske o dosadašnjem tijeku povratka i zbrinjavanju prognanika, izbjeglica i raseljenih osoba*, Zastupnički dom Hrvatskoga državnog sabora — Narodne novine, Zagreb, 92/98. Usp.

Hrvatskoj oko 300.000 hrvatskih Srba.¹⁹⁵ Prema popisu 2002., u Republici Srbiji registrirano je 379.135 izbjeglica od kojih je polovica smještena u Centralnoj Srbiji a polovica u Vojvodini. Od ukupnoga broja izbjeglica iz Hrvatske je 233.125 ili 61,5% a iz BiH-a 131.469 ili 34,7%. U ovom broju nisu registrirane izbjeglice iz Hrvatske u Republici Srpskoj. Među izbjeglicama u Srbiji je i 5.139 Hrvata. Pretpostavljamo da se radi o osobama u mješovitim brakovima. U bijegu od rata i nezaposlenosti Srbi su kao i Hrvati migrirali prema zapadnoeuropskim i prekomorskim državama Između 1991. i 2002. iz Republike Srbije (bez Kosova) iselilo je u inozemstvo, uglavnom u zapadnoeuropske države, oko 220.000 osoba.¹⁹⁶ Problematika izbjegloga srpskog stanovništva otvara niz pitanja. Među srpskim izbjeglicama nalazi se i dio obitelji JNA koji su napustili Hrvatsku i dalje nastavili služiti u toj vojsci u BiH i SR Jugoslaviji. Usto, u Hrvatskoj je popisom 1991. zabilježeno 102.135 osoba srpske nacionalnosti koje su rođene izvan Hrvatske, od toga 67.644 u BiH-a. Zasad ne raspoložemo brojem Srba iz Hrvatske koji su zamijenili imanja/stanove sa Hrvatima iz Srbije i BiH-a. Treba imati u vidu i procjene broja iseljenih iz Hrvatske tijekom 1990-ih u zapadnoeuropske i prekomorske zemlje, kako Hrvata tako i Srba i drugih, u bijegu od rata, nezaposlenosti i gospodarske krize. Rat se vodio na prostoru Hrvatske i stoga je bilo prognanika ne samo s okupiranih prostora već i iz zone ratnih djelovanja. Krajem g. 1991. u Hrvatskoj je registrirano oko 550.000 prognanika, velikom većinom Hrvata, koji su protjerani sa okupiranih područja ili su napustili svoje domove zbog toga jer su stanovali u zoni ratnih djelovanja. Nakon potpisivanja primirja dio se prognaničke populacije vratio u svoje domove u naselja koja su bila, iako na neokupiranom području, stalno izložena topničkim napadima (primjerice: Osijek, Vinkovci, Zadar, Karlovac, Šibenik, Sisak...). No i nakon toga Hrvatska ima 356.627 prognanika.¹⁹⁷ Iz mjeseca u mjesec mijenjao se broj prognanika i izbjeglica. Maksimalan broj izbjeglica i prognanika u Republici Hrvatskoj zabilježen je u veljači 1993., bilo ih je 725.000. Od toga je 331.000 ili 45,7% bilo u statusu prognanika. Agresija na BiH i kasnija ratna zbivanja doveli su u Hrvatsku brojne izbjeglice, Hrvate i Bošnjake-muslimane. To se događa od ožujka 1992. godine. Hrvatska je u kolovozu 1992. skrbila za 267.500 prognanika i 337.586 izbjeglica iz Bosne i Hercegovine. Uz registrirane bilo je i neregistriranih prognanika i izbjeglica.¹⁹⁸

Koji su mjerljivi demografski učinci agresije na Hrvatsku provedene u ime srpskoga velikodržavnog projekta? Ukupni demografski ratni gubitci mogu se procijeniti

Census of Refugees and other war-affected persons in the Federal republic of Yugoslavia, UNHCR, Commissioner for Refugees of the Republic of Serbia, Commissioner for Displaced Persons of the Republic of Montenegro, Belgrade, 1996.

¹⁹⁵ Izvor: *Ministarstvo za javne radove, obnovu i graditeljstvo, Uprava za prognanike, povratnike i izbjeglice*, Zagreb, studeni 2000.

¹⁹⁶ Između popisa 1991. i 2002. broj stanovnika u Republici Srbiji (bez Kosova) smanjen je sa 7.581.437 na 7.498.001. U okviru toga u Centralnoj Srbiji broj je stanovnika smanjen s 5.611.242 na 5.466.009 a u Vojvodini je porastao broj stanovnika sa 1.970.095 na 2.031.992. (Vidi podatke: Milutin PROKIĆ, «Šta je pokazao popis stanovništva 2002. godine?», u: *Bela kuga, Naše teme*, 2006., br. 1., 79-82. /Tematski broj/)

¹⁹⁷ Dražen ŽIVIĆ, «Promjene u dinamici i razmještanju prognaničko-izbjegličkog kontingenta u Republici Hrvatskoj od sredine 1991. do sredine 1998. godine», *Društvena istraživanja*, 1999., 8(5-6), 767-792.

¹⁹⁸ Izvor: *Ministarstvo za javne radove, obnovu i graditeljstvo*, studeni 2000. (Izviješća.)

na približno 453.500 stanovnika, od kojih se 4,85% odnosi na ratni mortalitet, 2,25% na gubitke nataliteta te 92,6% na migracijske gubitke kao posljedicu rata.¹⁹⁹ Gubitci života u ratu odnijeli su približno 0,5% ukupnog stanovništva Hrvatske iz popisa 1991. godine. Sredstva javnoga priopćavanja barataju podacima o 21.000 poginulih Hrvata (11.000 u Hrvatskoj i 10.000 u BiH-a). Na oslobođenim područjima u Hrvatskoj dosada su otkrivene 143 masovne grobnice, više od 1000 pojedinačnih i nekoliko zajedničkih.²⁰⁰

U Hrvatsku je između 1991. i 2001., velikom većinom zbog rata, useljeno u 232.966 osoba. Bez Srba izbjeglih u Srbiju i Republiku Srpsku u BiH (kao i onih koji su zamijenili imanja i stanove s Hrvatima s tih prostora) iz Hrvatske je između 1991. i 2001. iselilo oko 200.000, većim dijelom Hrvata ali Srba i ostalih, prema zapadnoeuropskim i prekomorskim zemljama.²⁰¹ Udio Srba u etničkoj strukturi Hrvatske između 1991. i 2001. smanjen je s 12,16 na 4,54%. Temeljito istraživanje pokazuje da su hrvatski Srbi u kolovozu 1995., prema prije planiranoj evakuaciji organizirano napustili okupirani prostor prije dolaska Hrvatske vojske.²⁰² Višegodišnja osmišljena propaganda intelektualnih²⁰³ i vjerskih elita²⁰⁴ o nemogućnosti zajedničkog života s Hrvatima života vrlo je bitan razlog organiziranog odlaska preostalog srpskog stanovništva s prostora oslobođenog vojnom akcijom. Uporno ponavljano geslo »nikad više zajedno s Hrvatima« zadržalo se do posljednjeg dana Republike Srpske Krajine.²⁰⁵ Nasuprot tome, iz mirno reintegriranog hrvatskog Podunavlja u sastav Hrvatske samo se manji broj Srba iselio, što »dobro pokazuje da se situacije koje se događaju u ratu ne mogu uspoređivati s onima do kojih dolazi u miru.«²⁰⁶

Bosna i Hercegovina

Etnodemografske promjene u Hrvatskoj i Srbiji bile su pod velikim utjecajem useljavanja iz BiH-a. Bitna demografska značajka BiH-a nakon Drugoga svjetskog rata je neprekinuto i znatno iseljavanje Hrvata i Srba, dok su Bošnjaci relativno malo iselja-

¹⁹⁹ D. ŽIVIĆ - N. POKOS, «Demografski gubitci tijekom Domovinskog rata kao odrednica depopulacije Hrvatske (1991.—2001.)», *Društvena istraživanja*, 2004., 13(4-5); D. ŽIVIĆ, «Demografski okvir i gubitci tijekom Domovinskog rata i poraća 1991.—2001.», u: *Stvaranje hrvatske države i Domovinski rat*, Školska knjiga, 2006., 479.

²⁰⁰ B. TOLIĆ, *Tko smo mi?*

²⁰¹ A. AKRAP, «Migracija Hrvata u posljednjem desetljeću 20. stoljeća», u: *Hrvatska dijaspora u crkvi i domovini*, ZR, Frankfurt am Main, 2003.

²⁰² Vidi detaljnije: N. BARIĆ, *Srpska pobuna u Hrvatskoj 1990.—1995.*, 533-566.

²⁰³ U tom pogledu nisu bili rijetki stavovi intelektualaca u Srbiji o nemogućem životu s Hrvatima neposredno nakon što su JNA i pobunjeni Srbi okupirali dijelove Hrvatske: »Veliki je moralni greh terati žrtve da žive zajedno sa svojim ubicama i pod njihovom upravom. Ne sme Evropa, da bi izbegla remećenje svoga lagodnoga života, prenebregnuti krik ojađenih Srba u Hrvatskoj i Srba u celini. Ako ih nateraju da žive sa ubicama, biće to najveća moralna hipokrizija Evrope i sveta u celini u poratnom vremenu i jedna od najvećih moralnih hipokrizija u ljudskoj istoriji.« (J. ILIĆ, «Broj i razmještanje Srba na teritoriji avnojevske Hrvatske», 125.)

²⁰⁴ Vidi: R. RADIĆ, «Crkva i 'srpsko pitanje'», 267-304.

²⁰⁵ Branko MAMULA, *Slučaj Jugoslavija*, Podgorica, 2000., 263.

²⁰⁶ N. BARIĆ, *Srpska pobuna u Hrvatskoj 1990.—1995.*, 565.

vali (vidi: tablice 2, 3 i 4 i grafikon 2 i 4). Sve do 1960-ih Srbi u BiH imaju visok prirodni prirast koji je nadoknađivao plansko iseljavanje u Vojvodinu.²⁰⁷ BiH je od 1948. do 1981. imala negativan saldo migracija za -548.958 osoba, naime toliko je osoba više iselilo nego uselilo.²⁰⁸ U popisu 1981. zabilježene su 538.602 osobe iseljene iz BiH-a, od toga je 48,6% odseljeno u Srbiju a 42,5% u Hrvatsku. Od 266.625 iseljenih Srba iz BiH-a 77,1% odseljeno je u Srbiju, 17,6% u Hrvatsku i 4,3% u Sloveniju. Od 146.045 iseljenih Hrvata iz BiH-a 89,1% odseljeno ju u Hrvatsku, 7,4% u Srbiju i 3,1% u Sloveniju. Od 58.383 iseljena Bošnjaka, u Hrvatsku je doselilo 45,5%, Sloveniju 27,9% i u Srbiju 21,1%. Od 58.383 iseljene osobe koje su se izjasnile Jugoslavenima, a rođene su u BiH-a, 48,7% iseljeno je u Hrvatsku a 42,1% u Srbiju.²⁰⁹

Ako imamo na umu da su migracije Hrvata iz BiH-a usmjerene prema Hrvatskoj a Srba prema Srbiji, činjenica da se, prema popisu 1981., gotovo polovica iseljenih Jugoslavena iz BiH-a odselila u Hrvatsku, pokazuje da se ne može zaključiti da su se Srbi iznad prosjeka u ukupnoj etničkoj strukturi izjašnjavali Jugoslavenima. To samo po sebi nije dokaz, ali je dodatni element u prilog tome da se Srbi u BiH nisu nadporosječno izjašnjavali Jugoslavenima. Navodimo podatke koje je za rata često iznosila srpska strana u BiH-a kako bi pokazali koliki teritorij u BiH-a pripada Srbima.²¹⁰ Prema popisu 1981. Srbi su činili 32,0% stanovništva u BiH-a, apsolutnu većinu imali su u 41,4% naselja a ta su naselja obuhvaćala 53,3% teritorija BiH-a. U pogledu vlasničke strukture privatnoga zemljišnog posjeda kućanstva: u popisu 1981. u BiH-a je 51,4% privatnog zemljišta bilo u posjedu kućanstava kojih se vlasnik izjasnio kao Srbin. Naime, Srbi su znatno iznad prosjeka živjeli u velikom broju malih i raštrkanih naselja. Hrvati su 1981. činili 18,4 posto stanovništva BiH-a, apsolutnu većinu imali su u 17,3 posto naselja, naselja s dominantnom većinom hrvatskog stanovništva obuhvaćala su 16,6 posto teritorija a kućanstva kojih se vlasnik izjasnio kao Hrvat obuhvaćala su 17,3% svih kućanstava BiH-a. Bošnjaci su, prema popisu 1981., činili 39,5% ukupnog stanovništva BiH-a, raspolagali su s 27,3% privatnoga zemljišnog fonda, etnički homogena naselja imali su u 37,0% svih naselja, odnosno na 25,8% ukupne površine BiH-a. Bošnjaci su iznad prosjeka živjeli u većim naseljima, Hrvati oko prosjeka. BiH je prema popisu 1991. imala 5.825 naselja. Prosječno naselje imalo je 751 stanovnika. Bosanskohercegovačku naseljsku strukturu karakterizirala je brojnost malih naselja jer je 4800 naselja ili 82% imalo manje od 750 stanovnika.²¹¹ Srbi znatno iznad svog udjela u ukupnom stanovništvu BiH-a nastanjuju ova mala naselja. Srbi su u 833 naselja do 100 stanovnika, tj. u 57,2% tih naselja, imali apsolutnu ili relativnu većinu. Cjelokupna analiza, u više puta citiranom djelu, demografskih trendova u BiH-a završava konstatacijom da su se Srbi u BiH-a politički i teritorijalno organizirali kako obranili svoj etnički prostor »koji čini najmanje

²⁰⁷ M. SPASOVSKI, D. ŽIVKOVIĆ, M. STEPIĆ: *Etnički sastav stanovništva Bosne i Hercegovine*, 297-298.

²⁰⁸ *Isto*, 31.

²⁰⁹ *Isto*, 33.

²¹⁰ *Isto*, 55-57.

²¹¹ Vidi: Jakov GELO - A. AKRAP, *Demografske i druge implikacije migracijskih tokova između Bosne i Hercegovine i Hrvatske, Motišta*, Ogranak Matice hrvatske u Mostaru, Mostar, 1998., 33-45.

53 posto teritorije BiH, te sprečavanje da srpski narod od vodećeg mesta u etničkoj kompoziciji ovoga prostora postane nacionalna manjina u 'Velikoj Hrvatskoj' ili 'Islamskoj Bosni i Hercegovini'.²¹² O čemu se radi pokazuju tablica 4 i grafikoni 2 i 4. Što je bio prijedlog srpske strane za rješenje bosanskohercegovačkog i u sklopu toga i srpskog pitanja u BiH-a? Naravno, cilj je jasno postavljen: »Polazeći od dužih istorijskih trendova, osnovnoga srpskog nacionalnog interesa ostvarenog ujedinjenjem svih Srba i njihovog etničkog prostora na Balkanskom poluostrvu, pravima hrvatskog i muslimanskog stanovništva da ostvare svoje sadašnje težnje za nacionalnim državama, a imajući u vidu novija stravična ratna događanja, postaje očigledno da je etničko razgraničenje jedini način da se zaustave krvoprolića i omogući opstanak i razvoj Srba, Hrvata i Muslimana na ovom prostoru.«²¹³ I uz napomenu da je teritorijalni razmještaj bošnjačkoga, srpskog i hrvatskog naroda u BiH-a u tolikoj mjeri izmiješan da je razgraničenje, osobito između Bošnjaka i Srba, vrlo teško provesti, u citiranoj studiji se sugerira da je etničko razgraničenje jedini način zaustavljanja rata. U slučaju BiH-a za srpsku je stranu temeljni kriterij bilo vlasništvo nad privatnim zemljištem. Etničko je razgraničenje provedeno, Srbi imaju Republiku Srpsku a Bošnjaci i Hrvati Federaciju BiH. Nagomilano međusobno nepovjerenje između bosanskohercegovačkih naroda uz kalkulantsku igru međunarodne zajednice priječi toj državi ponajprije društveni oporavak kao preduvjet za gospodarski oporavak.

Kakvi su rezultati etničkog razgraničenja? Iza sva tri naroda u BiH-a ostale su zaista velike ljudske žrtve. Usto uslijedila su i masovna preseljenja što je Dobrica Ćosić, kako smo naveli, najavio/nudio na samom početku rata u BiH-a kao opciju za rješavanje jugoslavenske krize. Tako je poslije potpisivanja Daytonskog mirovnog ugovora oko 100.000 Srba, iako nisu bili prisiljeni vojnom akcijom, napustilo dijelove Sarajeva koji su do tada bili pod srpskim nadzorom a mirovnim su ugovorom pripali Federaciji BiH.²¹⁴ I hrvatsko-bošnjački ratni sukob, po svemu sudeći potaknut izvan političkih elita ovih dvaju naroda, urodio je velikim ljudskim gubitcima, unutrašnjim preseljenjima i stvaranjem međusobnog nepovjerenja. Srbi danas imaju svoj entitet a Bošnjaci i Hrvati u Federaciji BiH izgrađuju pravila zajedničkog života. No dosta toga upućuje na zaključak da hrvatske i bošnjačke političke elite nisu u stanju uspostaviti čvršće temelje suživota.²¹⁵ Međunarodna zajednica kalkulira u vrtlogu interesa velikih sila i prividno ulaže ogromne napore kako bi opet uspostavila povjerenje i suživot između triju bosanskohercegovačkih naroda. Zadnji popis stanovništva u BiH-a proveden je 1991. pa se ne zna koliko nakon rata ima stanovnika niti kakav je etnički sastav. Različite procjene o sadašnjem broju stanovnika i etničkom sastavu toliko su neuvjerljive da poznavatelj političke situacije i međuetničkih odnosa u BiH može, bez truda, jasno prepoznati koja od triju etničkih zajednica, ili europskih i

²¹² M. SPASOVSKI, D. ŽIVKOVIĆ, M. STEPIĆ: *Etnički sastav stanovništva Bosne i Hercegovine*, 60.

²¹³ *Isto*, 60.

²¹⁴ Louis SELL, *Slobodan Milosevic and the Destruction of Yugoslavia*, Durham, London, 2002., 255.

²¹⁵ Europa je po tome zaista specifična. I danas u visokorazvijenoj Belgiji vladaju političke nesuglasice između Flamanaca i Valonaca. »Švicarska je, kako često govore, primjer etničkog suživota, ali u povijesnoj perspektivi taj pojam biva sve sporniji što ga se više proučava.« (*Narodi Europe*, Naklada Zadro, 1997., 135.)

svjetskih sila, stoji iza pojedine procjene. Ipak, raspoložemo dosta pouzdanim podacima na temelju godišnjeg blagoslova obitelji, o broju katolika u dvije biskupije u BiH-a. To su velikom većinom Hrvati. S prostora Republike Srpske od 1992. postupno a u ljeto 1995. uslijedio je masovni izgon Hrvata tako da je od 80.000 Hrvata, koliko ih je tu živjelo 1991., do 2005. ostalo tek 6.500.²¹⁶ Na prostoru Vrhbosanske nadbiskupije 31. prosinca 1991. bilo je 528.492 katolika, u veljači 1994. 193.000, a nakon djelomičnog povratka prognanika i izbjeglica na području te nadbiskupije krajem 2001. živio je 212.271 katolik.²¹⁷ Hrvati i dalje nastavljaju s iseljavanjem prema Hrvatskoj a Srbi prema Srbiji. Veliki broj mladih ljudi iselio je u prekomorske i zapadnoeuropske zemlje.

Umjesto zaključka

Od početka 1980-ih SFRJ ulazi u sve dublju gospodarsku i političku krizu. Usporedo s time vodeće intelektualne, vjerske i političke elite u Srbiji, s namjerom provedbe srpskoga velikodržavnog projekta, traže odgovornost drugih republika/naroda za navodnu gospodarsku, demografsku i kulturnu ugroženost Srba na Kosovu, Hrvatskoj i BiH-a. Početkom druge polovice 1980-ih na liniji srpskoga velikodržavnog projekta s akterima znanstvene, društvene i političke scene u Srbiji nalazi suglasje i JNA koja 1990./1991. iz jugoslavenske vojske u potpunosti prelazi u srpsku. Teška gospodarska i politička situacija u SFRJ oblikovala je pogodno socijalno okruženje za homogenizaciju srpskog naroda na ideji o njegovoj ugroženosti na Kosovu, Hrvatskoj i u BiH-u, i spajanju u jednu državu svih »srpskih zemalja«. Prva i druga Jugoslavija osigurale su da svi Srbi žive u istoj državi. Ali, po njima, SFRJ nije bila dobro rješenje za Srbe, jer su za njenog trajanja ugroženi »sveukupni srpski biološki potencijali« priznavanjem Makedonaca, Crnogoraca i Muslimana (Bošnjaka) koji su, po njima, dio srpskog etničkog korpusa. Ustavom SFRJ iz 1974. republike su dobile elemente konfederalnog statusa, čime je ozbiljno ugrožen srpski velikodržavni projekt. Bez obzira na sve to, SFRJ je imala jednostranački sustav i sve je rješavao Savez komunista Jugoslavije. Kao i u prvoj tako i u drugoj Jugoslaviji, Hrvati i Slovenci težili su što većoj decentralizaciji a Srbi centralizaciji političke i gospodarske moći. Propadanjem sovjetskog imperija i urušavanjem jednostranačkoga sustava situacija se bitno mijenja. Krajem 1980-ih je prijelazom s jednostranačkog na višestranački sustav, uz zadržavanje političkoga ustrojstva prema Ustavu SFR Jugoslavije iz 1974., otvorena mogućnost državnoga osamostaljenja republika i teritorijalnoga razbijanja »srpskog etničkog prostora«. Višestranački politički sustav bio je nositeljima velikosrpskog državnog projekta prihvatljiv jedino u slučaju preustroja SFRJ u centralistički uređenu državu ili, kako se govorilo, u »modernu federaciju« čime bi republičke granice postale administrativne. Osnivanje republičkih nacionalnih političkih stranaka uz zadržavanje decentraliziranog političkog sustava predstavljalo je realnu opasnost da svi Srbi ne će živjeti u jednoj državi. No, političke promjene treba povezati s etnodemografskim trendovima. Povijesno naslijeđena brojčana dominacija Albanaca na Koso-

²¹⁶ Vidi: Franjo MARIĆ i Anto ORLOVAC, *Banjolučka biskupija u riječi i slici od 1881.*, Vikarijat Banjolučke biskupije u Zagrebu i Banjolučki biskupski ordinarijat u Banjoj Luci, Banja Luka, 2006., 64.

²¹⁷ Vidi: F. MARIĆ, *Vrhbosanska nadbiskupija početkom trećeg tisućljeća*, Nadbiskupski ordinarijat vrhbosanski, Vikarijat za prognanike i izbjeglice, Sarajevo — Zagreb, 2004., 11-12.

vu, usprkos kolonizacijama srpskoga stanovništva do Drugoga svjetskog rata, vremenom nije dala rezultate i Kosovo je, za Srbe, bilo demografski izgubljeno. Ionako malobrojni u odnosu na Albance na Kosovu, Srbi su iseljavali s Kosova. Važna su sastavnica u tumačenju opadanja udjela Srba u Hrvatskoj i BiH-a, uz demografske gubitke nastale tijekom Drugoga svjetskog rata agrarne kolonizacije koje je između dvaju svjetskih ratova provodila Kraljevina Jugoslavija i agrarna kolonizacija koju je od 1945. do 1948. godine provodila Federativna Narodna Republika Jugoslavija. Nakon toga, u procesu deagrarizacije i deruralizacije srpska populacija iz Hrvatske i BiH-a, osim prema velikim gradovima u navedenim republikama, iseljava prema Vojvodini i Centralnoj Srbiji. Od 1961. godine, s relativno malim kolebanjima, broj i udio Srba u Hrvatskoj počeo je opadati. Od 1961. Srbi u BiH-a gube relativnu većinu, a nakon toga vrlo ubrzano opada njihov udjel u ukupnom stanovništvu. Prema tome, poslije 1960-ih srpsko stanovništvo u BiH-a karakterizira brojčano smanjenje i vrlo ubrzani pad udjela u etničkoj strukturi. Suprotno tomu, vrlo ubrzano raste broj a osobito udjel Bošnjaka (Muslimana) u etničkoj strukturi BiH-a. Zbog mlade dobne strukture, viših stopa fertiliteta i neznatnog iseljavanja prognoze su predviđale da će Bošnjaci relativno brzo dostići natpolovičnu većinu u ukupnom stanovništvu BiH-a. Isključivo prirodno obnavljanje Srba u užoj Srbiji i Vojvodini od 1960-ih dovelo bi do smanjenja da nije bilo useljavanja Srba iz Bosne i Hercegovine i Hrvatske. Veći dio teritorija unutar Hrvatske i BiH-a gdje su Srbi imali većinu, i teritoriji koji su prema drugim različitim kriterijima uključivani u »srpski etnički prostor«, uz iznimku hrvatskog Podunavlja, bio je izrazito emigracijski. To je gospodarski nerazvijen prostor s kojeg su iseljavali ne samo Srbi nego i, relativno i više, Hrvati. Stoga je veći broj općina gdje su Srbi činili natpolovičnu većinu već u šezdesetim ili sedamdesetim godinama 20. st. bio zahvaćen ukupnom i prirodnom depopulacijom. Srbi u BiH-a nastanjuju veliki broj malih naselja koja su bila izrazito emigracijska; stoga je od 1960-ih veliki broj tih naselja zahvaćen depopulacijom. Predviđivi, budući, demografski trendovi Srba izvan Srbije pokazivali su da će veliki teritorij na koji Srbi, prema različitim kriterijima polažu pravo, ostati bez Srba. U tom kontekstu, opravdano je postaviti hipotezu da protjerivanje nersrpskog stanovništva na samom početku rata s okupiranih teritorija u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini nije bio rezultat ratne stihije već, usudujemo se ustvrditi, planirana mjera potaknuta strahom od brojčane dominacije drugih etničkih zajednica na teritoriju koji — po velikosrpskom državnom projektu — pripada Srbima. Kosovo je bilo upozorenje: unatoč potpunoj političkoj vlasti do sredine 1960-ih, dominacija albanske populacije bio je nerješiv problem. Postavlja se pitanje što se podrazumijeva pod pojmom »srpski etnički prostor«? Suvremeni srpski velikodržavni projekt nema posve jasno određenje što podrazumijeva pod tim pojmom, jer osim prostora na kojem Srbi izvan Srbije čine većinu, svojataju se i prostori gdje nisu većina ili ih ima u vrlo malom broju. Sažeto rečeno, tu vrijedi kriterij bez kriterija: »Za Kosovo je jedino istorijski princip bio demokratski, za Srbe u Hrvatskoj etnički, za Srbe u BiH katastarski, za Dubrovnik su argumenti traženi u kratkoj pripadnosti Hrvatskoj, za Vojvodinu opet etnički, za Zadar, Karlovac, Vukovar... argumenti nisu ni traženi.«²¹⁸ U konstelaciji političkih odnosa unutar

²¹⁸ O. MILOSAVLJEVIĆ, »Zloupotreba autoriteta nauke«, 336.

SFRJ na samom je početku bilo jasno, i srpskim političarima, da je rješavanje »srpskog nacionalnog pitanja« na idejama srpskoga velikodržavnog projekata neostvarivo mirnim putem. Zato je kritičnu masu srpskoga naroda trebalo homogenizirati na ideji o gospodarskoj, biološkoj i kulturnoj ugroženosti Srba, i to ne samo na Kosovu, već i u Hrvatskoj i BiH. Homogenizaciju su provodile znanstvene, političke i vjerske elite. Dugogodišnje i uporno ponavljanje da su Srbi ugroženi, gomilalo je frustracije što je, između ostalog, oblikovalo iracionalni strah od drugih etničkih zajednica. Na znanstvenoj, medijskoj i političkoj sceni u Srbiji dominiralo je jedno mišljenje, i u tom se smislu može govoriti o grupnoj zasljepljenosti, tj. situaciji kada postoji izoliranost od suprotnih mišljenja i kada je vodi usmjeravajući vođa. Realizacija srpskog velikodržavnog projekta oslanjala se na JNA i na dio, na tom planu ispolitiziranih, hrvatskih i bosanskohercegovačkih Srba. Krajem 1980-ih Srbija je jedina od republika nekadašnje zajedničke države imala političku i ideološku bliskost s vodećom časničkom strukturom JNA. Stoga je jedna od varijanti bila vojna intervencija JNA koja bi preuzela vlast pod izlikom uklanjanja secesionističkih pokreta, iako su to bile demokratski izabrane vlasti u Hrvatskoj i Sloveniji. Nakon kratke gospodarske, političke i vojne intervencije, vojska je odustala od Slovenije, ali je računala brzo pokoriti Hrvatsku uz pomoć dijela (pobunjenih) hrvatskih Srba. Hrvatska je bila nenaoružana. No, i Hrvati su se homogenizirali na obrani Hrvatske. Budući nije uspjela pokoriti čitavu Hrvatsku, JNA je uz pomoć pobunjenih hrvatskih Srba okupirala što se okupirati moglo. Na Hrvatsku je izvedena agresija s ciljem preotimanja čitavog ili što većeg teritorija. JNA nije predvidjela da će u Hrvatskoj biti tako snažan otpor njezinoj oružanoj agresiji. Uz velike civilne i vojne žrtve Hrvatska je do primirja potpisanog u Sarajevu u siječnju 1992. obranila oko 74% državnog teritorija. Preostali okupirani dio oslobođen je 1995., a hrvatsko Podunavlje mirnim je putem reintegrirano u hrvatski državni sustav 1998. godine. Rat, potaknut za srpski velikodržavni projekt, pokrenut početkom 1990-ih naneo je ogromne ljudske žrtve Bošnjacima, Hrvatima, Srbima, Albancima i drugim etničkim zajednicama na prostoru SFRJ. Još užasniji su brojni masakri civilnoga stanovništva počinjeni u Hrvatskoj, BiH i na Kosovu. Ne raspolažemo stručno verificiranim brojkama ukupnoga broja poginulih na prostoru SFRJ u 1990-im, ali se za sada, uz nužne rezerve, može procijeniti da se broj poginulih civila i vojnika kreće oko 150.000. Rat je potaknuo masovna preseljenja unutar teritorija propale SFRJ i iseljavanje u zapadnoeuropske i prekomorske zemlje. U cjelini gledano, ako se u 1990-im zbroje prognanici, izbjeglice, preseljenici unutar SFRJ, iseljenici u zapadnoeuropske i prekomorske zemlje, raseljene osobe i povratnici — onda je u tim prostornim gibanjima/migracijama sudjelovalo više od 2,5 milijuna osoba. Od toga je broja, kako je već navedeno, prema pouzdanim procjenama, u bijegu od rata i nezaposlenosti iseljeno je prema zapadnoeuropskim i prekomorskim zemljama iz Hrvatske oko 200.000 a iz Srbije oko 220.000 osoba u najvitalnijoj životnoj dobi. Neke procjene, koje opet treba uzeti s rezervom, govore da se iz BiH-a prema zapadnoeuropskim i prekomorskim zemljama iselilo oko 250.000 osoba. U demografskom pogledu rat je ostavio velike kratkoročne već i dugoročne posljedice. Ubrzao je sve nepovoljne demografske procese i do krajnjih granica radikalizirao migracije Srba prema Srbiji a Hrvata prema Hrvatskoj. Ali, iza ovih migracija ostale su velike osobne i kolektivne traume. Broj Srba u Hrvatskoj između popisa 1991. i 2001. manji

je za oko dvije trećine. Srbi se u Hrvatsku vraćaju ali pretežito stariji, dok su se mladi integrirali u Srbiji ili na Zapadu, kao i Hrvati. Broj Hrvata u Vojvodini više je nego prepolovljen. Prema procjenama se broj Hrvata u BiH smanjio između 30 i 40 posto. Iza ratom uvjetovanih promjena narodnosnog sastava u Hrvatskoj, BiH i Srbiji stoji tragična demografska bilanca. Rat je produbio nepovjerenje između etničkih zajednica koje obitavaju na prostoru nekada zajedničke države. Dio srpskog naroda u Hrvatskoj stao je u obranu Hrvatske. Tako je srpski velikodržavni projekt doveo i do razdora u samom srpskom narodu. Konačno, rat za teritorij ostavio je velike prostore bez ljudi i ubrzao procese da u dogledno vrijeme još i veći teritorij ostane bez ljudi.

 Anđelko Akrap:

The Demographic Context of the Disintegration of the Socialist Federative Republic of Yugoslavia

Since the beginning of the 1980s, the Socialist Federative Republic of Yugoslavia had entered an economic and political crisis, while the leading intellectual, religious and political elites in Serbia — intending to implement the “Greater Serbia” concept — emphasised the economic, demographic and cultural endangerment of the Serbs in Kosovo, Croatia and Bosnia and Herzegovina. For the Greater Serbia concept, the multi-party political system was acceptable only in the event of the transformation of the Socialist Federative Republic of Yugoslavia into a centralistically constituted state. The great majority of people in Kosovo were Albanians. Since 1961 — with small oscillations — the percentage of Serbs in Croatia had begun to decrease. What is more, since 1961 the Serbs in Bosnia and Herzegovina had been losing the relative majority, while — as opposed to that — the percentage of Bosniacs had been rapidly increasing. The realistic prognosis indicated that the Bosniacs would soon reach the majority. The foreseeable, future demographic trends of the Serbs outside Serbia showed that the territory which the Serbs — according to different criteria — claimed would be devoid of Serbs. In that context we might suppose that the exile of non-Serbs from the occupied territories was not the result of the turmoil of the war, but it was a planned measure encouraged by the fear of numerical superiority of other ethnic communities. Kosovo was a warning as — despite the political power — the predominance of the Albanian population was an insoluble problem. At the very beginning it was clear — and thus also to Serbian politicians — that the peaceful realisation of the Greater Serbia concept was not possible. Therefore, the Serbian nation had to be made homogeneous, which was carried out by scholarly, political and religious elites through a years-long emphasis on the economic, biological and cultural endangerment of the Serbs. The realisation of the Greater Serbia concept relied upon the Yugoslav National Army and upon — on that level — politicised Croatian, and Bosnian and Herzegovinian Serbs. The aggression that was forced upon Croatia and Bosnia and Herzegovina aimed at seizing the entire or the major part of the territory. The war for the Greater Serbia concept that started at the beginning of the 1990s resulted in heavy casualties among the Bosniacs, Croats, Serbs, Albanians

and other ethnic communities from the region of Yugoslavia. Even more horrendous were the massacres of civilians committed in Croatia, Bosnia and Herzegovina, and Kosovo. Regarding demography, the war left severe short-term and long-term consequences behind. It accelerated all unfavourable demographic processes and utterly encouraged radical migrations of the Serbs towards Serbia and Croats towards Croatia. The number of Serbs in Croatia — between the censuses of 1991 and 2001 — decreased by approximately two-thirds. The number of Croats in Vojvodina decreased by more than a half, while in Bosnia and Herzegovina it decreased by between 30 and 40 percent. The war and aggression against Croatia and Bosnia and Herzegovina left behind the tragic demographic outcome.

Translated by Lada Rebernjak

PRILOGI

PRILOZI